

KNIN U RAZVIJENOM I KASNOM SREDNJEM VIJEKU

MLADEN ANČIĆ
Zavod za povijesne znanosti
HAZU u Zadru

UDK: 949.75
Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 31. XII. 1995.

Razmatrajući urbani i društveni razvoj Knina u vremenu od sredine XII. do kraja XV. st., autor na početku upozorava na činjenicu da u samome gradu nije sačuvana dokumentacija niti jedne od brojnih institucija koje su u njemu djelovale u promatranom razdoblju. Sam urbani i društveni razvoj aglomeracije autor postavlja u kontekst procesa centralizacije i koncentracije vitalnih društvenih funkcija širega okruženja u fizičkom prostoru grada. Pokazujući na koji su način tijekom XIII. i XIV. st. postupno u Kninu centralizirane vojničke, upravne i gospodarske funkcije gotovo cijeloga srednjovjekovnog hrvatskog kraljevstva (*regnum Croatiae*), autor zaključuje kako je upravo to dovelo do uspostave različitih i odvojenih jurisdikcija unutar organske cjeline urbane sredine. U zaključnim razglabanjima autor još jednom upozorava kako je promijenjeni društveni kontekst od XVI. st. nadalje utjecao na dekadenciju urbanih elemenata i funkcija, stavljajući u prvi plan isključivo vojnu funkciju pogranične utvrde.

*Uspomeni na hrvatske vitezove
koji su ljeta 1995. položili živote
za oslobađanje Knina.*

Srednjovjekovna povijest grada Knina daleko je od toga da bi bila neistraženo područje na kojemu bi bila moguća neka bitno nova ili senzacionalna otkrića do kojih bi se došlo istraživanjem dosad nepoznatih vrela. Nakon prvih nesustavnih istraživanja krajem prošloga stoljeća, koja su na svjetlo dana iznijela bogati i uglavnom ranosrednjovjekovni arheološki materijal, osobita je pozornost posvećena srednjovjekovnom Kninu pedesetih godina ovoga stoljeća, kada je taj arheološki materijal, pretresajući uz to i pisane spomenike, pokušao u

dva navrata reinterpretirati Stjepan Gunjača.¹ Knin je potom ponovno postao arheolozima i povjesničarima interesantan u desetljeću između 1985. i 1995., kada se ta istraživačka znatiželja sve više usmjeravala prema pisanim spomenicima, odnosno likovnim predstavama i zemljovidima.² Uz topografska razmatranja i probleme društvene organizacije (pitanja u svezi s kninskom županijom), upravo u novije doba urbanistička organizacija grada i njegov izgled postaju glavnim problemom koji zanima povjesničare.

U tim se okvirima pokazalo kako problem katedrale srednjovjekovne kninske biskupije, te problem sustava gradskih utvrda, predstavljaju ključeve za razumijevanje i rekonstrukciju srednjovjekovnoga lika ovoga grada.³ U dosadašnjim se raščlambama tako došlo do nekih činjenica koje se mogu smatrati nedvojbenima i koje sada mogu poslužiti kao temelj za obuhvatniju interpretaciju povijesti grada u razdoblju od sredine XII. do kraja XV. st. Prije svega, posve je jasno da su u kasnosrednjovjekovnom Kninu postojale dvije utvrde (kašteli): Knin i Lab, izgrađene na dva susjedna vrha i do XV. st. još uvijek nepovezane u istu gradjevnu cjelinu. Te su utvrde/kašteli zapravo služile kao sjedišta hrvatskoga bana i vicebana, odnosno njihove administracije, dok se sama gradska jezgra razvijala na padinama i u podnožju istoga brda, gdje su bile podignute i tri crkve.⁴ K tomu je N. Jakšić posrednim putem dokazao da se katedralna crkva kninskoga biskupa, ona sv. Bartula, nalazila izvan okvira naselja što se razvilo na padinama i u podnožju Spasa, točnije na lokalitetu Kapitul,⁵ gdje je bio smješten i katedralni kaptol. Na taj su način, dakle, određene čvorišne točke oko kojih se u razdoblju od XII. do XV. st. razvijala gradska struktura.

¹ Prvi sustavan pregled i interpretaciju ranosrednjovjekovnih arheoloških nalaza dao je Frane BULIĆ, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz doba narodne hrvatske dinastije*, Zagreb 1888; za reinterpretaciju toga materijala i razmatranja srednjovjekovne povijesti Knina iz 50-ih godina ovoga stoljeća s pregledom literature koja je nastala u međuvremenu usp. Stjepan GUNJAČA, *Tiniensta archaeologica-historica-topographica I, Starohrvatska prosvjeta* ser. III, 6/1958, te ISTI, *Tiniensta archaeologica-historica-topographica II, Starohrvatska prosvjeta* ser. III, 7/1960.

² Usp. *Arheološka istraživanja u Kninu i kninskoj krajini, Izdanja hrvatskog arheološkog društva* 15/1990, Zagreb 1992, i to osobito tekstove Nikole JAKŠIĆA i Franje SMILJANIĆA, s detaljnim bibliografskim uputama i pozivom na vlastite radove nastale tijekom 80-ih godina ovoga stoljeća.

³ Usp. F. SMILJANIĆ, *Nastanak i razvoj srednjovjekovnog Knina, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (Razdio povijesnih znanosti)* 24/1984-85 (11); N. JAKŠIĆ, *O katedralama hrvatske i kninske biskupije, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (Razdio povijesnih znanosti)* 27/1988 (14); ISTI, *Prilozi urbanizmu srednjovjekovnog Knina, Arheološka istraživanja ...*

⁴ N. JAKŠIĆ, *Iz srednjovjekovne topografije Knina, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (Razdio povijesnih znanosti)* 20/1980-81 (9), 48-9; SMILJANIĆ, o.c. 125-8, pri čemu se jedna od tih crkava pogrešno interpretira kao katedrala kninskoga biskupa.

⁵ JAKŠIĆ, *O katedralama ...*, 132.

U raščlambi društvene i administrativne organizacije samoga grada nije se otišlo daleko, prije svega poradi relativnoga siromaštva sačuvanih pisanih spomenika, odnosno vrlo šturih informacija koje se mogu izvući iz tako loše očuvanog fonda vrela. Uglavnom, jasno je tek toliko da je grad, osim što je funkcionirao kao sjedište biskupa i njegova kaptola, odnosno hrvatskoga bana i njegova zamjenika - banovca, imao i neku vrst vlastite formalizirane administracije već u drugoj polovici XIII. st., s knezom, sucima, satnicima i gradskim pristavom.⁶ K tomu, poznato je da tijekom XIV. st., preciznije u drugoj polovici toga stoljeća, u gospodarskome životu grada veliku ulogu igra sajam što se održavao na sv. Bartula, a kojega se smatra kopčom srednjovjekovnoga gospodarstava hrvatskoga juga i sjevera.⁷

*

Na temelju, dakle, ovakvoga fonda činjenica do kojih se došlo dosadašnjim istraživanjima, uz nešto novih informacija i usporedbu sa stanjem u širem okruženju grada, čini se mogućim pristupiti reinterpetaciji povijesti Knina u razvijenome i kasnom srednjem vijeku, od polovice XII. do kraja XV. st. Ta bi reinterpetacija sa svoje strane trebala pokazati kako se razvijao gradski organizam, na koji se način povezivao sa užim i širim okruženjem, odnosno drugačije rečeno, kako je funkcionirao u svome društvenom kontekstu. Time bi se s jedne strane bacilo više svjetla na suvremeno hrvatsko društvo, dok bi se s druge strane stvorili preduvjeti za razumijevanje krupnih strukturalnih promjena što će to isto društvo pogoditi od kraja XV. st., s dolaskom Turaka i uspostavom njihove okupacijske vlasti u velikom dijelu srednjovjekovnih hrvatskih zemalja.

S tako postavljenim ciljem valja se, međutim, bar na trenutak zaustaviti na odredjenim metodološkim problemima koji se odnose kako na vrela iz kojih se crpu informacije, tako i na sami pristup pojedinim pitanjima. Problem s vrelima najjasnije se očituje u činjenici da su u Kninu postojale, na kraju XIV. i kroz cijelo XV. st., najmanje dvije ustanove od šire važnosti (kaptol, kao "vjerodostojno mjesto", te kancelarija hrvatskoga banovca) koje su gotovo svakodnevno "proizvodile" pisanu dokumenataciju, koja se, međutim, nije očuvala na mjestu svoga nastanka. Ako se pri tomu zna da je kaptol posve sigurno čuvao kopije isprava koje su u njemu nastajale, kao što je zacijelo i banovčeva kancelarija bar u nekoj formi, ako ništa ono u obliku registara, čuvala neki dio svojih dokumenata, onda postaje jasnije u čemu se sastoji problem. Naime, svi do danas sačuvani dokumenti koji registriraju djelovanje tih dviju institucija čuvali su se i očuvali daleko od Knina, kao dio zbirki ili arhiva osoba i institucija

⁶ SMILJANIĆ, o.c. 130-1, pri čemu autor ne navodi dokument u kojemu se spominje "buccario fori tynlensis" (u značenju gradskoga pristava), objavljen inače u Miho BARADA, *Trogrski spomenici* II/1, 42.

⁷ Tomislav RAUKAR, Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću, *Historijski zbornik* XXXIII-XXXIV/1980-81, 166.

koje sa životom samoga grada nisu imali gotovo nikakve veze. Na taj način i djelatnost kninskoga kaptola i banovčeve kancelarije, koja se nalazila na dijelu gradskoga područja, današnji povjesničar može razmatrati samo iz kuta koji otvara takva dokumentacija. Pretpostavi li se k tomu, kao nešto vrlo vjerojatno, da je i gradska administracija "proizvodila" pisanu dokumentaciju koja se u vihoru povijesnih gibanja što su zahvatila ovaj prostor nikako nije mogla ni očuvati, kao što se nije očuvala ni mnogo važnija i bolje spremljena dokumentacija kaptola, postaje prilično jasno za kakve je sve informacije uskraćen današnji povjesničar koji se upušta u razglabanje povijesti grada.

Sve poteškoće koje proizlaze iz ovakva stanja stvari s vrelima precizno se zrcale na primjeru sajma koji se u Kninu održavao na dan sv. Bartula, a o kojemu će još biti riječi. Naime, sama egzistencija sajma, za koji T. Raukar s punim pravom pretpostavlja kako je predstavljao kopču gospodarstava sjevera i juga Hrvatske, zasvjedočena je sa svega jednim ugovorom o sklapanju trgovačkoga društva koje je za cilj imalo upravo poslovanje u okviru sajma. No, taj je ugovor nastao u Splitu i ostao je registriran i sačuvan u knjizi splitskoga općinskoga bilježnika, pa iz toga jasno slijedi kako najvažniji gospodarski "dogadjaj" u gradu naprosto ne bi bio poznat da se 1369. kod splitskoga bilježnika trgovci nisu odlučili navesti kako svoje trgovačko društvo sklapaju upravo radi odlaska na sajam sv. Bartula u Kninu. Pri tomu, dakako, ostaje nejasno zašto su se baš u toj prigodi trgovci odlučili na takvu preciznost, odnosno koliko je drugih sličnih društava sklopljenih tijekom vremena u Splitu, Trogiru, Šibeniku ili Zadru s istim ciljem a da se to iz sačuvane dokumentacije nikako ili vrlo teško dade razabrati. S druge strane, niti cjeloviti društveni kontekst samoga sajma nije bio do kraja jasan sve dok se nije pokazalo kako je titular kninske katedrale bio upravo svetac na čiji se dan sajam i održavao, no do sada se čak niti takva činjenica, kakva je ime titulara gradske katedrale, nije mogla jednostavno utvrditi na temelju sačuvane i poznate dokumentacije.

U svakom slučaju valja naglasiti kako upravo naznačeni nedostatak dokumentacije na kojoj se temelji poznavanje srednjovjekovne povijesti Knina, dakle njezina tek posredna vrijednost u odnosu na predmet interesa, nameće stanovita ograničenja u dosegu raščlambe kao što ostavlja i neuobičajeno širok prostor za konjektуре i postavljanje više ili manje hipotetičnih rješenja.

Drugu vrst problema predstavlja pristup razglabanju načina na koji se Knin uklapao u suvremeni širi društveni kontekst, dakle u život hrvatskoga društva u naznačenom razdoblju. Pitanje ni do sada nije ostalo nezamijećeno, no takva su se razglabanja uglavnom svodila na naglašavanje strategijske važnosti Knina i njegova položaja na važnim prometnim pravcima koji su povezivali istočnojadransku obalu s prirodnim zaledjem. Otuda je posve prirodno proizlazilo naglašavanje vojne važnosti grada i njegovih utvrda osobito u političkim previranjima, pri čemu se, međutim, nije vodilo dostatno računa o stvarnom stanju hrvatskih zemalja prije velikih turskih osvajanja u neposrednom susjedstvu a potom i u samoj Hrvatskoj. Naime, stanje kakvo nastaje

na samom kraju XV. st., a koje će se praktično održati sve do 1878., u nekim elementima čak sve do današnjih dana, pretvara Knin u jednu od središnjih točaka u sukobu dvaju velikih uljudbenih sustava, dvaju svjetova: Zapada i Istoka, kršćanstva i islama. Bilo da je u rukama kršćana ili Osmanlija, Knin je prije svega u tome razdoblju pogranična utvrda, s izrazito i gotovo jedino vojničkom ulogom. Takvo stanje bitno utječe i na optiku današnjih povjesničara, koji naprosto kao da zaboravljaju da Knin sve do kraja XIV. st. ni formalno nije pogranična utvrda, a i tada, kada mu se "granica" približava,⁸ sve do kraja XV. st. nije riječ o tako jasno naznačenoj granici dvaju posve različitih svjetova, kako će to biti slučaj od XVI. st. nadalje.

Razlike su između ovako naznačenih temeljnih pozicija doista ogromne. Naime, na jednoj strani riječ je o poziciji utvrde koja nadzire širi okolni prostor i važne prometnice inače mirnodobskoga društva koje pulsira ritmom normalnoga života, dok je, pak, na drugoj strani riječ o glavnoj pograničnoj utvrdi vojničkoga društva koje živi ritmom permanentnoga sukoba. Dakako da će se u tako različitim uvjetima i ostale društvene funkcije, osobito one koje naselje uz utvrdnu povezuju s njegovim okruženjem, razvijati na posve različite načine. Sve ovo jasno naznačuje važnost i poznavanja i valoriziranja društvenoga konteksta u kojemu se naselje razvija, osobito u ovakvome slučaju kakav je kninski, kada je u određenoj vremenskoj točki taj kontekst stubokom i za dugo razdoblje ireverzibilno promijenjen. Kako bi se, pak, taj društveni kontekst u kojemu se Knin urbanizira i funkcionira od XII. do kraja XV. st. što preciznije valorizirao valja se pozvati na metodološki postupak "teorije centraliteta", koji je u hrvatskoj historiografiji prvi opširnije elaborirao N. Budak.⁹

Riječ je, zapravo, o postupku u kojemu se razvoj određenoga gradskog središta promatra sa motrišne točke centraliziranja stanovitih društvenih funkcija. U takvome shvaćanju grad se uzima kao mjesto koje se od svoga okruženja razlikuje upravo po tomu što se u jednoj trenutku tu javlja "pretek važnosti" određene funkcije, nakon čega to isto središte sve više preuzima i centralizira primjerice vojničke, upravno/administrativne, vjerske ili bilo koje druge društvene funkcije. Stupanj preuzimanja tih funkcija i prostorni doseg tako uspostavljenoga autoriteta definira sada razinu razvijenosti samoga gradskog središta. Promatrati, pak, na takav način upravo Knin, i to u svjetlu svega onoga što je rečeno o problemima u svezi s vrelima, čini se osobito

⁸ "Granica" se približila Kninu negdje između 1385., kada posljednji put ugarsko-hrvatski kralj, odnosno kraljica, intervenira poradi nesredjenoga stanja u Livnu (intervenciju kraljice Elizabete, udovice kralja Ludovika, registrira njezin nalog hrvatsko-dalmatinskom banu od 10. siječnja 1385., sačuvan u kasnijem prijepisu u Nadbiskupskom arhivu u Splitu, svezak 19, fol 53'), i 1400. kada je Livno već nedvojbeno pod vlašću bosanskoga kralja (novu situaciju registrira darovnica kralja Ostoje Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću za neke posjede u Livnu, objavljena u Franz MIKLOSICH, *Monumenta Serbica*, Viennae 1858, 247-50).

⁹ Usp. Neven BUDAK, *Gradovi varaždinske županije u srednjem vijeku*, Zagreb-Koprivnica 1994, 14 i d.

privlačnim postupkom koji obećaje jasnije spoznaje kako o samom gradu tako i o njegovu širem društvenom okruženju. U tu svrhu, na stranicama koje slijede, pokušat ću pokazati prije svega koje je sve društvene funkcije preuzimao naseobinski kompleks na i ispod brda Spasa, a potom kako je sve to utjecalo i na sam razvoj toga naseobinskoga kompleksa.

I.

Nedvojbeno je kako prvotno jezgro srednjovjekovnoga Knina nastaje oko utvrde podignute na vrhu brda Spas, odnosno kako je prva funkcija u kojoj se osjetio "pretek važnosti" ona vojnička.¹⁰ Očito su i ljudi ovoga doba, iako bez modernih zemljovida, cijenili strategijski položaj što ga je Knin imao u odnosu na dalmatinske gradove i prometnice koje su povezivale obalu i zaledje. To se jasno očituje u izričaju zabilježenom u raspravi što ju je 28. lipnja 1344. vodila mletačka središnja vlast u svezi s pismom koje će biti upućeno knezovima dalmatinskih gradova. Naime, u toj je raspravi uporabljen, a potom i u zapisnik unesen, izričaj po kojemu bi "utvrda Knin bila ključ (mletačke) Hrvatske".¹¹ Značenje je, pak, tako formuliranoga izričaja podrobnije elaborirano u raspravi istih mletačkih organa vlasti početkom XV. st., kada su Mleci pokušavali preuzeti Dalmaciju nakon što su formalno kupili prava na nju od kralja Ladislava Napuljskog. Jasno shvaćajući prostorne i zemljopisne odnose, mletački su stratezi u jeku kampanje oko zauzimanja Šibenika već zamišljali puno krupnije vojne operacije za izvodjenje kojih je držanje Knina u vlastitim rukama bilo krucijalno. Isticali su kako onaj tko drži Knin lako može zatvoriti pristup sa sjevera gotovo cijeloj Dalmaciji, dok istodobno Šibeniku i Trogiru (Mleci su već držali Zadar, tako da on naprosto nije ulazio u njihove kalkulacije) ne ostaje drugo do pokoriti se volji koju iskazuje gospodar Knina.¹² Iako tako jasnih i preciznih izričaja iz ranijega razdoblja nema, već iz samih postupaka, odnosno iz činjenice da do XIV. st. nastaje cijeli kompleks obrambenih instalacija na brdu ponad današnjega Knina, jasno proizlazi isti obrazac razmišljanja.

Kompleks, pak, obrambenih instalacija, kao materijalizirani izraz takvih shvaćanja i razmišljanja, nastajao je postupno, dogradnjama i pregradnjama u različitim uvjetima, prigodama i slojevima.¹³

¹⁰ Usp. SMILJANIĆ, o.c. 120-2.

¹¹ Latinski tekst zapisnika glasi: "Istud castrum Tinini sit clavis Sclavonie" (Šime LJUBIĆ, *Listine o odnošajih južnoga Slavenstva i Mletačke Republike* II, Zagreb 1870, 217), pri čemu se pojam "Sclavonia" odnosi na mletačke posjede u Hrvatskoj, odnosno Dalmaciji.

¹² Marko ŠUNJIĆ, *Dalmacija u XV stoljeću*, Sarajevo 1967, 55.

¹³ Takve situacije zrcali primjer iz 1368., kada je kninski kaštelan Ivan, sin Nikole, prisvojio građevinski materijal (daske i grede) koji je kninski biskup priredio za radove na svojoj katedrali, te taj materijal iskoristio za radove na svojoj utvrdi (Lovre KATIĆ, Ban Emerik otmilje dobra kninske biskupije, *Croatia sacra*, 3/1932, 6: "ex quibus contraxit et aptavit domos stabula et balneum" - u svezi s Katićevom edicijom ovoga

Shvaćajući stvari ponešto drugačije, F. Smiljanić je svojedobno, na temelju razlikovanja pojmova *castrum maior* i *castrum magnum* u drugoj polovici XIV. st., pokušao odrediti glavne faze izgradnje utvrda ovakvim redom:

- a) ranosrednjovjekovni sloj, koji će se u XIV. st. nazivati *castrum maior*;
- b) sloj podrijetlom iz XIII. st., koji je ujedno obuhvaćao i raniju građevnu strukturu, a kojega se u XIV. st. naziva *castrum magnum*.
- c) "*castrum Lab*" koji nastaje u XIV. st.¹⁴

Pokušavajući preciznije odrediti vrijeme gradnje onoga što je sam nazvao *castrum magnum*, Smiljanić se, uz poziv na I. Luciusa i N. Klaić, odlučuje za vladavinu kralja Bele IV., ili preciznije za 60-te godine XIII. st.¹⁵ Dakako, svaki pokušaj preciznijega kronološkoga određenja takvih građevnih pothvata na temelju informacija koje pružaju oskudna sačuvana i poznata vrela može biti tek više ili manje vjerojatan. Ovaj, pak, Smiljanićev pokušaj ne čini se osobito uvjerljivim.

Prije svega, razlikovanje *castrum maioris* i *castrum magni*, u značenju jednoga starijeg a drugoga većeg i novijeg kaštela, iako moguće i poznato iz nekih drugih primjera, ovdje se ne čini ispravnim. Dokument u kojemu se ti pojmovi pojavljuju, a na koji se jedino poziva i Smiljanić, tako je koncipiran da te pojmove zapravo koristi kao sinonime, u značenju "veliki" ili "veći", što jasno proizlazi iz činjenice kako ista osoba obnaša dužnost "kaštelana" u "oba" kaštela.¹⁶ To, pak, što se u okviru kninskih utvrda 1368. govori o nekom "velikom" ili "većem" kaštelu znači da je već tada podignut ili se upravo gradi drugi kaštel, već spominjani Lab.¹⁷ K tomu, u Luciusovu izričaju na koji se Smiljanić poziva raspravljajući o vremenu gradnje, a u kojemu se govori kako su za vladavine Arpadovića dovršene utvrde u Kninu, Klisu, Šibeniku, Skradinu i Jablancu, nije riječ ni o kakvoj smišljenoj kampanji podizanja utvrda. Ukoliko bi, pak, bila riječ o tomu, onda valja voditi računa kako se takve kampanje pokreću obično nakon prevladavanja akutne krize, dakle nakon nekoga katastrofičnoga poraza koji otkriva sve slabosti dotadašnjega obrambenoga sustava, kakav je primjerice bila tatarska provala u ugarsko-hrvatsko kraljevstvo 1241.-42. No, čini se vjerojatnijim kako je izgradnja cjeline obrambenih instalacija u Kninu, kakvu registriraju vrela druge polovice XIV. st., zapravo kumulativni rezultat cijeloga niza pojedinačnih zahvata na gradnji, dogradnji i pregradnji utvrda.

Ipak, ako bi se kao vrlo vjerojatno prihvatilo Smiljanićevo mišljenje kako je stariji sloj kninskih utvrda, zapravo ono što će vremenom ostati kao pravi kaštel, ranosrednjovjekovnoga podrijetla, nastao

dokumenta usp. i Mladen ANČIĆ, Bihački kraj od 1262. do početka XV. st., *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika BiH*, XXV/1985, 208 bilj. 101).

¹⁴ SMILJANIĆ, o.c. 123-4.

¹⁵ SMILJANIĆ, o.c. 123.

¹⁶ KATIĆ, o.c., 5: "Item Johannes filius Nicolai tunc castellanus maioris castrum Tiniensis ..."; 6: "Item Johannes, filius Nicolay, tunc castellanus Tiniensis, in magno castro Tiniensi ...".

¹⁷ Za slično tumačenje usp. JAKŠIĆ, Prilozi urbanizmu 126.

u doba vladavine kraljeva domaće hrvatske dinastije, pa onda tražilo vrijeme kada je eventualno otpočela izgradnja, ili još preciznije dogradnja koja će rezultirati konačnim oblikom *castrum magni*, čini se kako bi trebalo potražiti rješenje drugačije od onoga koje nudi Smiljanić. Pri tomu valja voditi računa o vremenu i okolnostima pod kojima je počela gradnja katedrale sv. Bartula, o čemu će kasnije biti više riječi. Za sada je dovoljno naglasiti kako je gradnja nove katedrale otpočela po svemu sudeći negdje na prijelomu XII. i XIII. st., u vrijeme kada je na splitskoj nadbiskupskoj stolici sjedio Bernard a hrvatskim kraljevstvom vladao herceg Andrija. Nešto ranije, točnije 1180. ugarsko-hrvatsko kraljevstvo je uspješno prebrodilo jednu opasnu krizu, izazvanu osvajanjima posljednjega velikog bizantskog cara, Emanuela Komnena, koji je nekih petnaestak godina, sve do smrti, držao pod svojom vlašću veliki dio Hrvatske.

Odmah nakon careve smrti kralj Bela III. pokreće proces restauriranja kraljevske vlasti u krajevima koji su donedavno bili pod bizantskom vlašću. Taj se proces u sačuvanim vrelima daje pratiti na nekoliko pravaca, na kojima kralj sada nastoji izgraditi što sigurnije oslonce svoje i, dakako, vlasti svojih nasljednika. Čini se kako sve počinje dolaskom jedne vrste kraljevske komisije, koju tvore palatin Farkaš, knez Makarije i kninski biskup Flasko, a u čijoj se pratnji pojavljuju i hrvatski velikaši. Ta se komisija spušta do Zadra, u kojemu će Makarije, po svemu sudeći, ostati stolovati kao viceban (banovac).¹⁸ Ubrzo nakon toga, iako u Slavoniji još uvijek funkcionira normalna banska vlast,¹⁹ u hrvatskim se krajevima pojavljuje novi kraljev povjerenik, knez Mavar, koji nosi titulu vojnoga zapovjednika "cijele primorske provincije", a koji se, u pratnji hrvatskih župana, također spušta do Zadra i tu obavlja dužnosti koje spadaju u djelo-krug civilnih vlasti.²⁰

U sljedećoj fazi, nakon ovoga "snimanja stanja" i vojničke akcije, kralj Bela III. pokreće različite mehanizme koji bi mu, kako on to shvaća, trebali osigurati pouzdane oslonce u ovim krajevima. Prije svega, kralj počinje dijeliti nadarbine Templarima i Ivanovcima na potezu od Zagreba ka jugu,²¹ računajući na vitezove-redovnike kao na

¹⁸ Boravak palatina, kneza i biskupa registrira presuda skradinskoga biskupa iz ožujka 1181. (Tadija SMIČIKLAS, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* II, Zagreb 1904, 171-2). U potvrdi te iste presude koju 2. svibnja 1189. opet izdaje skradinski biskup, Makarije se spominje kao "curialis comes eius (kraljev - op. M.A.) vicebanus" koji stoluje u Zadru (*Diplomatički zbornik* II, 234). Na proces restauracije kraljevske vlasti u "Dalmaciji" uopćeno upozorava Ferenc MAKK, *Relations hungaro-byzantines à l'époque de Béla III*, *Acta historica* (Budapest), 31/1985 (1-2), 18-9.

¹⁹ U presudi kralja Bele III. od 20. kolovoza 1181. spominje se ban Dionizije, kojega je kralj dao za advokata zagrebačkim kanonicima (*Diplomatički zbornik* II, 177).

²⁰ "Maurus comes et totius maritime prouincie studiosus exercitator" donosi u veljači 1182. presudu u Zadru (*Diplomatički zbornik* II, 179-81).

²¹ Materijal vrela koji se odnosi na posjede Templara i Ivanovaca prikupila je i sredila Lelja DOBRONIĆ, *Viteški redovi*, Zagreb 1984, stvorivši time mogućnost za dalje prosudbe.

snagu u koju se može pouzdati i u obnovljenim sukobima s Bizantom i u odnosima s Mlecima. S druge strane, čini se kako u ovo doba kralj reformira i bansku vlast, razdvajajući funkciju do tada jedinstvenoga bana na zasebne banske časti Slavonije na jednoj, te Dalmacije i Hrvatske na drugoj strani. Tako se sada stari ban Dionizije, koji je još 1181. obnašao čast jedinstvenoga bana i bio po kralju izabrani advokat zagrebačkih kanonika, pojavljuje početkom 1183. kao prvi *Dalmacie et Chroacie banus*. On, u pratnji hrvatskih župana, 1183. obilazi zadersku okolicu,²² odnosno pojavljuje se u Zadru i sljedeće, 1184., godine, a njegov ga novi pristav, bribirski župan Miroslav, tom prigodom naziva banom "primorske provincije".²³

Čini se kako u kontekstu svih ovih mjera i promjena treba i vrijeme krupnijega zahvata na kninskoj utvrdi, odnosno podizanje zidina kojima će se ograditi prostor kasnije nazivan *castrum maior*, staviti paralelno razdvajanju banske časti na slavonsku i dalmatinsko-hrvatsku. Novi je, naime, ban Dalmacije i Hrvatske, odnosno "primorske provincije", zacijelo vrlo često boravio upravo u Kninu, pa je i dogradnja tamošnje utvrde očigledno trebala ojačati i njegovu vojničku poziciju, odnosno omogućiti nadzor nad krajevima koji su mu povjereni na upravu. Sa svim time je u svezu moguće dovesti i izgradnju župne crkve u podgradju kninske utvrde, kojoj je za titulara odabran, kao i katedralnoj crkvi u Zagrebu, sv. Stjepan kralj,²⁴ čime se očigledno samo naglašava uloga dinastije i same kraljevske vlasti.

U kojoj, pak, mjeri ovakav pristup znači promjenu u odnosu na vrijeme kada Arpadovići uspostavljaju vlast u Hrvatskoj postaje jasno sjetimo li se na koji je način kralj Koloman prvotno, početkom XII. st., uredio upravu na hrvatskim krajevima. Za sjedište uprave bio je tada izabran Split, odranije i crkveno središte, u kojemu Koloman namješta hercega (*dux-a*) kao svoga civilnog i vojnog namjesnika, kojemu je jedna od glavnih zadaća prikupljanje kraljevskih dačbina i prihoda.²⁵ U želji da Split kao svoje glavno uporište što više vežu uza se, kraljevi Arpadove dinastije darivaju tamošnjoj nadbiskupiji i nekadašnje kraljevske samostane u Kninu (sv. Bartul) i Solinu (sv. Mojsije), nad kojima su naslijedili "patronatsko" pravo preuzevši hrvatsku krunu.²⁶ Sada, međjutim, kada reforma organizacije vlasti u novim okolnostima u prvi plan ističe Knin s njegovom vojničkom funk-

²² "Dyonisius illustrissimus vir Dalmacie et Chroacie banus" spominje se u ispravi koju izdaje njegov pristav Dedomir Sramlenov 9. veljače 1183. (*Diplomatički zbornik* II, 184-5)

²³ Isprava župana Miroslava kao pristava "illustris viri Dyonisii maritime provincie bani" nosi nadnevak "mense marcio" 1184. (*Diplomatički zbornik* II, 189).

²⁴ O župnoj crkvi sv. Stjepana kralja usp. SMILJANIĆ, o.c. 127.

²⁵ Tako prvotni sustav uprave u hrvatskim krajevima opisuje stoljeće i pol kasnije splitski kroničar Toma arcidjakon (*Kronika*, Split 1977, 57).

²⁶ Danas više nije moguće točno utvrditi kada su kraljevski samostani došli pod vlast splitske crkve budući je ona svoja prava u XIII. st., iz nepoznatih razloga, stala braniti krivotvorinama. O cjelome problemu bit će više govora u raščlambi pitanja vezanih uz kninsku biskupiju i katedralu.

cijom i važnošću, kralj ne oklijeva prepustiti kninskome biskupu za novu katedralu već ranije darivanu crkvu (stari samostan) sv. Bartula, na položaju koji je bio mnogo bliže samome gradu no stara lokacija katedrale u Polju,²⁷ kako bi se i time podigla važnost novoga središta.

Bilo kako bilo, gradjevni su zahvati na i oko najstarijega dijela srednjovjekovnih kninskih utvrda rezultirali nastankom cjeline gradjevno-gospodarskog kompleksa, koji će nadalje služiti kao stvarno upravno/administrativno središte hrvatsko-dalmatinskoga kraljevstva. U tu je svrhu unutar kruga zidina izgrađen i rezidencijalni dio, koji se u izvorima pojavljuje pod nazivom *palacium castris Tinini* (palača kninske utvrde), u čijoj su velikoj dvorani 1345. Šibenčani i kneginja Vladislava, tadašnja gospodarica utvrde, svečano sklopili jedan ugovor.²⁸ Unutar zidina kninskoga kaštela nalazile su se i nastambe, štale pa čak i nekakvo "kupaliste", što je sve 1368. podizao i dotjerivao kninski kaštelan Ivan, sin Nikolin, gradjom koju je oteo kninskome biskupu.²⁹ U Kninu, ili preciznije upravo u kninskoj utvrdi s cijelim naseobinskim sklopom koji je nastao unutar zidina, rezidirat će vrlo često kroz XIII., XIV. i XV. st. hrvatski banovi, ali i najmoćniji hrvatski velikaši u razdobljima kada je kraljevska vlast slabila a feudalna anarkija uzimala maha. Tu će, najvjerojatnije u gore spomenutoj palači, zasjedati i banski sudbeni stol, kao vrhovna sudbena instanca cijeloga kraljevstva, kao što će se na istome mjestu, zajedno s banom, nalaziti i njegova kancelarija.

Budući, međutim, upravo spomenute činjenice pokazuju kako je u Kninu postupno dolazilo i do "preteka važnosti" administrativno-upravnih funkcija, to ću na čas ostaviti po strani navedene činjenice, i vratiti se vojničkim i obrambenim funkcijama, kako bjh razmotrio još neke stvari u svezi s time. Naime, valja sada ogledati u kojim i kakvim okolnostima je mogla nastati ideja o gradnji nove utvrde-kaštela, Laba, čime je još jasnije bila istaknuta vojnička funkcija grada. Lab se pod tim imenom po prvi puta pojavljuje 1386.,³⁰ no kako se čini to nije i vrijeme njegova postanka. Kako je gore rečeno, sama činjenica da se prvotna kninska utvrda još 1368. naziva *castrum maior*, odnosno *castrum magnum*, govori kako tu postoji još neki obrambeni objekat. Je li, pak, "novi" ili "manji" kaštel već tada gotov ili se tek gradi, ne može se sa sigurnošću reći, no opće stanje u Hrvatskoj toga doba nije nametalo potrebu izgradnje nekakvih novih utvrda - to je vrijeme Ludovikove "integracije", kada je, nakon uspješno okončanoga rata protiv Mletaka, 1358., pod kraljevsku vlast vraćena Dalmacija, a odnosi s Bosnom, nakon što je 1363. ugarsko-hrvatski kralj pomogao bosanskome banu u gašenju unutarnje pobune, u najboljem redu.

²⁷ Za prvotnu lokaciju katedrale sv. Marije u Polju usp. JAKŠIĆ, O katedralama ..., 129 i d.

²⁸ Ugovor je objavljen u LJUBIĆ, *Listine* II, 239. Odnosna formulacija glasi "in sala palacii dicti castris Tinini".

²⁹ Usp. ovdje bilj. 12.

³⁰ JAKŠIĆ, Iz srednjovjekovne ..., 44.

No, dvadesetak godina ranije stanje je bilo takvo da se nikako nije moglo govoriti o mirnoj i povoljnoj situaciji za kraljevsku vlast. Sve do 1345. traje u Hrvatskoj, s kraljevskoga motrišta, *lunga ribbellione* (dugotrajna pobuna) koja se najjasnije zrcali u činjenici da upravo Knin drži pobunjeni hrvatski velikaš, kninski knez Nelipac. Nakon njegove smrti 1344. novi ugarsko-hrvatski kralj, mladi Ludovik, procjenjuje kako je došlo vrijeme da se toj "dugotrajnoj pobuni" stane na kraj, te šalje svoga bana Nikolu, koji u ljeto 1344. vodi teške borbe ali ne uspijeva zauzeti sam grad. Knin je doduše došao u kraljeve ruke sljedeće, 1345. godine, no to je, zapravo, bio tek početak dugotrajne borbe s Mlecima za gospodstvo nad Dalmacijom. Iz toga je, pak vremena sačuvan i jedan, doduše sumaran, ali ipak važan opis Knina, nastao iz pera autora spisa *Obsidio Jadrensis*, najvjerojatnije zadarskoga nadbiskupa Nikole Matafara.

Iz toga opisa suvremenika koji je posve sigurno i sam dobro poznao izgled Knina, jasno proizlazi kako je glavna utvrda u to doba bila konstrukcijski posve dovršena, te je čak i na promatrača sviklog na život unutar zidina dalmatinskoga grada, ostavljala dubok dojam svojom visinom i obrambenom snagom zidina.³¹ Pisac *Obsidia*, međutim, dodaje još jedan detalj opisu Knina, koji je do danas ostao nezapažen. Riječ je o tomu da je osim samoga zidanog *castruma*, obrambeni sustav tvorila i palisada, drvena ograda podignuta gotovo sigurno oko podgradja nastaloga ispod utvrde.³² Raspoložuci tako utvrđenim gradom, ali očigledno predviđajući nove sukobe čak i oko samoga Knina, kralj ili netko od njegovih stratega odlučuje podići još jedan kaštel, i to na vrhu koji nadvisuje staru kninsku utvrdu i na taj način dodatno osigurati strategijsku točku koja će igrati odlučnu ulogu u predstojećemu i očekivanom sukobu.

Ukoliko je ovakva projekcija točna, ostaje pitanje zašto se nova utvrda pod svojim imenom pojavljuje tek 1386. U odgovoru na to pitanje valja krenuti od činjenice da je Lab već od samoga početka sjedište vicebana-banovca, kako to registrira i dokument u kojemu se po prvi puta pojavljuje pod svojim imenom.³³ Novi je kaštel, zapravo, posebna banovčeva jurisdikcija, za razliku od staroga kaštela koji, kako je rečeno, 1368. ima opet svoje zasebne kaštelana i vicekaštelana. No,

³¹ Autor "Obsidia" tvrdi za kninsku utvrdu da je bila "mirae altitudinis nec non et fortitudinis", te da ju upravo iz toga razloga ban Nikola sa svojih 4 000 vojnika nije bio u stanju osvojiti (I.G. SCHWANDTNER, *Scriptores rerum hngaricarum, dalmaticarum, croaticarum, sclavonicarum veteres ac genuini* III, Vindobonae MDCCXLVIII, 667). Za autorstvo "Obsidia" usp. Nada KLAIĆ-Ivo PETRICIOLI, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar MCMLXXVI, 307, te opširnije Neven BUDAK, "Obsidio Jadrensis" kao povijesno i književno djelo naše predrenesanse, u: *Dalmacija u vrijeme anžuvinske vlasti*, Prilog *Radovima Fiozofskoga fakulteta u Zadru*, 23/1983-84.

³² SCHWANDTNER, o.c., 667-8: "videns ipse banus ... castrum fascinas ac defensiones".

³³ U ugovoru sklopljenom u Šibeniku 17. travnja 1386. navodi se kako dvojica Šibenčana "debent ire seruire in castro Lab pro balestrariis ... ad expensas dicti vicebani", odnosno kako će u Šibenik biti vraćeni "ad expensas domini vicebani, si erunt viui" (Mirko ZJAIĆ, Spisi šibenskoga notara Slavogosta, *Starine JAZU*, 44/1952, 233).

bez obzira na to, sve do kraja XIV. st. banovci će svoje isprave formalno izdavati "u Kninu",³⁴ iako je stvarno i sjedište njihove administracije u Labu. Svoje će isprave banovci konačno početi izdavati "u Labu" tek u XV. st., no valja primjetiti da se tada pojavljuje novi oblik *Labwar*,³⁵ što bi najispravnije bilo prevesti kao "varoš grada Laba". U tom svjetlu ne ostaje drugo do pretpostaviti kako u ovo vrijeme i Lab dobija svoje podgradje, te se iako i svojim fizičkim likom počinje izdvajati iz kninske cjeline.

Konačno, ovako ocrtani razvoj "preteka važnosti" vojničkih funkcija Knina, do kojega je došlo izgradnjom teško osvojivih masivnih obrambenih instalacija, nije značio istodobno gubitak tih istih funkcija društva u širem okruženju grada. Knin je, zapravo, postao središnjom i najbolje utvrđenom točkom cijeloga sustava manjih utvrda, čiji će se broj i stanje mijenjati u ovisnosti o općim prilikama. Cjelina toga obrambenoga sustava iz vremena kada je već akutna "turska opasnost" bitno utjecala na njegovu veličinu i kakvoću (pomak od drvenih ka kamenim gradnjama) predočen je na kraju skupine izvješća što ih je trogirski gradski knez poslao u Mletke u ljetnjim mjesecima 1463., u vrijeme kada je sultan Murat II. osvajanjem središnje Bosne, te zarobljavanjem i pogubljenjem kralja Stjepana Tomaševića, konačno uništio Bosansko kraljevstvo. Nakon niza od devet izvješća što ih je knez u danima turskih osvajanja sukcesivno slao u Mletke javljajući novosti, slijedi "na posebnom listiću" popis utvrda koje su, kako je to naznačio autor popisa, "od davnina pripadale banatu na granici prema Bosni". Na tome, pak, popisu stoje ovim redom: Vrlički (grad) u Vrlici; (grad) Grahovac u Grahovu; (grad) Visuć u Uncu; (grad) Bilaj u Psetu; (grad) Bukarac u Petrovu polju; Strmički (grad) kod Knina.³⁶

Iako se u samome popisu kninska utvrda izrijekom ne spominje, kada se pogleda na zemljovid postaje jasno kako je ona stajala zapravo u središtu ovako formirane mreže manjih utvrda. Pri tomu valja naglasiti kako je popis nastao u okolnostima kada je obrana od Turaka s bosanske strane već postala ključni čimbenik shvaćanja prostora i razmještaja obrane u njemu, pa je stoga i razumljivo što je autor popisa "vidio" samo one utvrde koje su stajale prema bosanskoj strani, odnosno prema sjeveru i istoku. Arheološki, pak, nalazi potvrđuju kako je ova mreža imala i svoj zapadni i južni nastavak (Nečven, Bogočin, Kamićac, Ključ) koji u XV. st. više nema tako izrazitu važnost, kao i to da je uz ovu, postojala i mreža još manjih obrambenih instalacija, zapravo stražarskih mjesta u neposred-

³⁴ Tako primjerice samo u 1398. tadašnji banovac Pavao de Zenche izdaje 18. i 31. listopada te 10. studenoga tri isprave koje sve imaju "Datum Tinini" (*Diplomatički zbornik* XVIII/1990. 381-3; 386 i 400).

³⁵ JAKŠIĆ. o.c. 44.

³⁶ Izvješća je objavio Marko ŠUNJIĆ. Trogirski izvještaji o turskom osvojenju Bosne (1463.). *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika BiH*. XXIX/1989, a tekst samoga popisa (na str. 157) glasi: "Verclichi de Verclicha; Grachovac in Gracovo; Vissuch in Unac; Bilaj in Pset; Bucharac in Petrovo pole; Stremecchi presso Tnina ad confinla Bossine antiquiter erant de bannatu".

noj blizini samoga Knina (primjerice: grad Butišin, na području današnjega Golubića).³⁷

Korijene toga obrambenoga sustava vjerojatno treba tražiti u vremenu nastanka prvotne županijske organizacije, kada je Knin središnja županijska utvrda, okružena manjim naprijed spomenutim obrambenim instalacijama.³⁸ Kako se, međutim, vremenom i izgradnjom središnje kraljevske vlasti, prvo domaćih hrvatskih vladara a potom i ugarsko-hrvatskih kraljeva, težište vojničkoga interesa pomjera uglavnom prema osiguranju prometnoga pravca koji povezuje Dalmaciju sa dubljim zaledjem, tako se i razvoj obrambenoga sustava prilagođava takvim potrebama. Nešto drugačija situacija nastaje tek u vrijeme potiskivanja kraljevske vlasti i razmaha feudalne anarhije pokraj XIII. i u prvoj polovici XIV. st. Stvaranje zaokruženih feudalnih oblasti Šubića-Bribirskih i nešto kasnije kninskoga kneza Nelipca uvjetuje drugačije koncipiranje obrambenih sustava. Tako, primjerice, nakon 1322. Knin valja braniti sa svih strana, a dio napora na dogradnji starih i izgradnji novih utvrda, u trenutku kada one postaju opasne za mletačke posjede, bilježi i dokumentacija nastala radom središnjih organa mletačke vlasti.³⁹

No, već spominjani povratak kraljevske vlasti na ovaj prostor 1345. proveden je u znaku nastojanja na osiguranju glavnoga prometnog pravca u smjeru Jug - Sjever. Tako kralj Ludovik preuzima od nasljednika kneza Nelipca Knin, Počitelj, Srb, Ostrog i Unac, a njemu ostavlja Sinj i Brečevo,⁴⁰ kao tvrde gradove oko kojih se može stvoriti zaokružen posjed koji, međutim, neće ugrožavati kraljeve prioritete. Kasnije u doba vladavine kralja Ludovika, kako se može razabrati iz već spominjanoga dokumenta nastalog nakon istrage splitskoga kaptola provedene povodom otimačine stanovitih dobara kninskoga biskupa, kaštelani kraljevskih utvrda stajali su pod izravnim zapovjedništvom samoga bana. Štoviše, isti dokument otkriva kako je kaštelan utvrde u Uncu zapovijedao i posadom utvrde Sokolac kod Bihaća.⁴¹ Jesu li kasnije, u XV. st., gore nabrojene utvrde stajala u kakvoj svezi, odnosno je li i kakve je ingerencije nad njihovim kaštelanima i posadama eventualno imao kninski kaštelan, ili banovac koji je sjedio u Labu, na

³⁷ Usp. F. SMILJANIĆ, Gradja za povijesnu topografiju kninsko-drniškoga kraja u srednjem vijeku, *Arheološka istraživanja* ..., 56-9.

³⁸ O kninskoj županiji usp. Franjo SMILJANIĆ, Teritorij i granice Kninske županije u srednjem vijeku, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (Razdio povijesnih znanosti)* 27/1988 (14), te rad istoga autora citiran u prethodnoj bilješci. Nije jasno zašto Smiljančić u oba teksta isključuje iz okvira županije vrličko područje, za koje je jasno kako je spadalo u kninsku biskupiju, pa samim tim vjerojatno i u prvotni teritorij istoimene županije. Vrlička se i inače kroz cijeli srednji vijek vezuje uz kninsko upravno područje, a ne uz cetinsko, pa stoga nitu nema razloga izdvajati ju iz okvira stare kninske županije.

³⁹ Situaciju zorno predočava GUNJAČA, *Tinensia* ... II, 41-2. Za odnosnu mletačku dokumentaciju usp. LJUBIĆ, *Listine* II, 198; 208; 233; 237.

⁴⁰ GUNJAČA, o.c. 46.

⁴¹ KATIĆ, o.c. 5-6.

temelju poznatih vrela nije moguće utvrditi. Sigurno je samo to da u XV. st. nema više kraljevskih kaštelana kakvi su bili oni Ludovikovi, pa tako sredinom XV. st. "gospod(o)vaše ... kaštelom na K(nin)i" knez Martin Frankopan, koji je istodobno "gospodovao" vrbaškim "gradom" i cijelom vrbaškom županijom, te cijelim nizom drugih utvrđenih gradova.⁴² S druge je strane iz već navedenoga izvješća splitskoga kaptola posve jasno kako su u Ludovikovo doba funkcije kaštelana "stare", odnosno "velike" utvrde bile razdvojene od funkcije zapovjednika "nove" utvrde Lab,⁴³ kao što to za XV. st. potvrđuje upravo navedeni izričaj po kojemu je knez Martin Frankopan gospodovao samo "kaštelom na K(nin)i". Time se po prvi puta srećemo s jednom pojavom koja je upravo znakovita za razvoj srednjovjekovnih gradskih naselja na kako na europskome, tako i na hrvatskome prostoru, naime, s pojavom više različitih administrativnih/upravnih jurisdikcija na uskome i fizički jedinstvenome gradskom prostoru. Klasični primjer takvoga uređenja jeste srednjovjekovni Zagreb, s osnovnom podjelom u kasnom srednjem vijeku na slobodni kraljevski Gradec, biskupovo i kaptolsko naselje.⁴⁴ U Kninu, pak, podjela je, zahvaljujući "hipertrofiji" vojničke funkcije, bila nešto složenija, budući je samo na vojnome planu osim jurisdikcije banskoga kaštelana kninske utvrde, postojala i jurisdikcija kaštelana Laba, odnosno banovca. Kakve je sve nesporazume i neprilike mogla izazvati ili pospješiti takva situacija može se, u nedostatku dokumentacije koja bi registrirala nutarnji gradski život, tek pretpostavljati.

II.

Vraćajući se sada na već uočeni problem koncentracije i centralizacije administrativnih/upravnih funkcija u Kninu, valja naglasiti kako se ta pojava s dosta sigurnosti može pratiti tek od sredine XIII. st., što dakako ne znači i stvarni početak toga procesa. Zapravo, prvi znak toga procesa predstavlja najstarija sačuvana isprava izdana u Kninu. Riječ je o presudi što ju u jednoj parbi donosi tadašnji "primorski ban" Stjepan za svoga boravka u Kninu, 7. svibnja 1264., naznačujući kako je samu presudu donio "zajedno s plemićima kraljevstva".⁴⁵

⁴² Djuro ŠURMIN, *Hrvatski spomenici*. JAZU, Zagrabiae 1898, 205.

⁴³ KATIĆ, o.c. 5, gdje stoji: "Johannes filius Nicolai tunc castellanus maioris castri Tinlensis"; posebno se pak navodi jurisdikcija "in magno castri Tinlensi" (o.c. 6).

⁴⁴ Iako nedovoljno naglašenu u tekstu, pojavu jasno uočava Nada KLAJČIĆ, *Povijest Zagreba I*, Zagreb 1982, pa poglavljlma svoje knjige daje naslove: Kraljevski Zagreb; Slobodna kraljevska varoš na brdu Gradecu; Biskupsko-kaptolski Zagreb; Srednjovjekovni Zagreb kao politička i kulturna zajednica. Postojanje više jurisdikcija ali i jedinstvo samoga organizma grada naglašava i Neven BUDAK, "Budući da smo htjeli u Zagrebu na brdu Gradecu sagraditi slobodni grad ...", *Zlatna Bula 1242 - 1992*. Zagreb 1992, 21. Istodobno Budak iscrpno raščlanjuje puteve i načine integracije tri kasnosrednjovjekovne gradske cjeline koje nastaju iz raznorodnih ranosrednjovjekovnih naseobinskih jezgri.

⁴⁵ Presudu vidi u *Diplomatički zbornik V/1907*, 296, s preciznom formulacijom koja glasi "una cum nobilibus regni". Ivan BEUC, *Povijest institucija državne vlasti kraljevine*

Ovakav rad banova suda, s povremenim zasjedanjem u Kninu, ostat će trajnom značajkom razvoja, budući se taj sud nikada neće formalizirati kao stalna sudbena instanca s jasno određenim sjedištem. Zapravo je, sve do prve polovice XVI. st., odnosno vremena pada Knina pod tursku okupaciju, sam banov boravak u bilo kojemu mjestu značio istodobno i instaliranje administrativnog/upravnog središta u istom mjestu, upravo onako kako je to bilo i u doba vladavine kraljeva domaće dinastije. No, što se više ban, kao nositelj vrhovne vlasti u kraljevstvu, zadržavao u jednome mjestu to je, po naravi stvari, rasla i njegova administrativna/upravna važnost.

Knin je istodobno bio i sjedište županije, a kninski se župan kao aktivni sudionik društvenoga života pojavljuje u jednome trogirskom dokumentu iz 1272. Iz toga se dokumenta dade tek razabrati kako se u selu Nevest, koje se inače nalazi pored današnjega Unešića i u blizini granice trogirskoga gradskog područja, mogla očekivati intervencija bilo kninskoga župana bilo hrvatskoga bana.⁴⁶ I dok se u tome dokumentu iz 1272. kninski župan spominje kao zasebni dužnosnik, sredinom XIV. st., nakon uspostave kraljevske vlasti u ovim krajevima, ponavlja se situacija kakva se u Slavoniji sreće već sredinom XIII. st., naime da je župan središnje županije (u slavonskome slučaju zagrebačke) ujedno i banov zamjenik, viceban. Takvu situaciju u južnom dijelu Hrvatske po prvi puta registrira jedna isprava Ivana Čuza od 15. srpnja 1351., u kojoj on nosi titule "banovac Hrvatske i župan Knina".⁴⁷ Je li takvo uredjenje novost koju donosi uspostava vlasti kralja Ludovika, ili je, pak, riječ o obnavljanju starijega uredjenja koje naprosto nije ostavilo traga u *sačuvanim i danas poznatim vrelima*, zapravo je nemoguće odgovoriti.

No, ono što je sigurno jeste to da ubrzo nakon ovoga vremena, s uspostavom novoga ustroja kraljevskih utvrda kojima zapovijedaju kaštelani kao kraljevi *officiales*, na važnosti gubi županijska organizacija, odnosno župan kao organ kraljevske vlasti.⁴⁸ U tome kontekstu Posve je sigurno u okviru te županijske jurisdikcije i u sklopu stalnoga i periodičnoga zasjedanja županijskoga "shoda" funkcionirao i sudbeni

Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, Zagreb 1985. 109, naglašava kako je ban u Hrvatskoj sudio "u društvu nobila" još od druge polovice XII. st.

⁴⁶ 14. travnja 1272. Jurša, sin Ractie, i Bogdan, sin Vukmira, izjavljuju kako su namireni u svojim potraživanjima od Nadimira i Strika, sinova Orla, i svih njihovih srodnika iz Nevesta. Potraživanje se, pak, odnosilo na nekoga konja, kojega su Jurša i Bogdan potraživali "od ljudi iz Nevesta" (ab hominibus de Neueste). U dokumentu se dalje određuje kako će Jurša i Bogdan namiriti sve eventualne štete koje bi poradi rečenoga konja Nadimir i Strika mogli pretrpeti "od bana ili župana Knina" (a bano uel comite de Teninio). Položaj sela Nevest određuje također trogirski dokument, od 22. ožujka 1272., u kojemu se navodi kako to selo graniči sa selom "Unisic". Oba dokumenta vidi u Miho BARADA, *Trogirski spomenici* VI, JAZU, Zagreb 1948. 331-2 i 341-2.

⁴⁷ *Diplomatički zbornik* XII/1914, 29: "Nos Johannes dictus Chus vicebanus Croacie ac comes Tiniensis".

⁴⁸ Za anžuvinsku reformu kraljevske vlasti usp. Nada KLAJČIĆ, *Povijest Hrvata u razvijenoj srednjem vijeku*, Zagreb 1976, 507 i d.

stol, o čijem radu sve do XIV. st., kada će se upravo taj kninski "stol" pojaviti u posve novom svjetlu, nije sačuvana nikakva dokumentacija. Nažalost, način djelovanja i ritam okupljanja županijskih "shodova" i njihovih "stolova" u Hrvatskoj iz vremena prije druge polovice XIV. st. ostaju posve nepoznati poradi pomanjkanja relevantnih vrela, ili čak naprosto stoga što kod nastajanja očuvanih dokumenata koji su eventualno mogli nastati na tim "shodovima" oni koji su ih sastavljali nisu nalazili za shodno naznačiti kako su nastali upravo u takvim prigodama.⁴⁹ Takvu pretpostavku potvrđuje na neki način i činjenica da se čak i u XIV. st. za županijske "shodove" općenito doznaje tek posredno, iz dokumenata u kojima se oni spominju uzgred. Tako, primjerice, 6. prosinca 1376. opat zadarskoga samostana sv. Krševana imenuje svoга punomoćnika koji ga ima zastupati u stvari sela Suhovare "pred shodom za koji se kaže kako treba biti sazvan i sastati se u Hrvatskoj kroz nekoliko dana".⁵⁰ Sam kninski županijski sudbeni stol je, za razliku od drugih stolova, izgleda vrlo rano bio trajno smješten u samome Kninu i zasjedao u prvotnome podgrađju, kod već spominjane župne crkve sv. Stjepana kralja *extra muros*.⁵¹

Kada se dakle i kako taj kninski županijski sudbeni stol pretvorio u stalno sjedište najviše sudbene institucije plemstva hrvatskoga kraljevstva nije baš posve jasno, kao što nije posve jasan ni sam proces izgradnje plemstva kao zatvorene društvene skupine. Uglavnom, negdje u drugoj polovici XIV. st. iz starih okvira županijskoga sudišta posve je formirana nova sudbena institucija koja nosi hrvatski naziv "suci rotni plemenitih Hrvata stola tinskoga", a koja je zapravo nadređena starijim "sudbenim stolovima" po županijama.⁵² Ulogu "stola

⁴⁹ Usp. kao primjer pravortjek skradinskoga biskupa od 21. ožujka 1207. i ispravu o predaji crkve sv. Petra u Bubnjanima redovnicama samostana sv. Dimitrija nastalu istom prigodom, (*Diplomatički zbornik* III/1905, 63-7) iz kojih bi se, osobito po navedenim svjedocima, moglo zaključiti kako su nastale upravo na županijskom "shodu". Za županijske "sudbene stolove" još uvijek se čini najuvjerljivijim ono što je napisao Antun DABINOVIĆ, *Hrvatska državna i pravna povijest*, Zagreb 1940, 222. Pokušaj, pak, da se postanak institucije "rotnih sudaca" objasni stvaranjem "zajednica nobila" u XIV. st. po ugledu na one koje su postojale u Slavoniji, kako to čini primjerice BEUC, *o.c.* 128, ne čini se uvjerljivim.

⁵⁰ Povijesni arhiv Zadar, Spisi zadarskih bilježnika, Petrus de Serçana, Busta II, fasciculus 7. fol. 8: punomoćnik se bira "occasione cutusdam uille uocate Sucouare ad comparendum coram *Sochodon* qui conuocari et congregari dicitur debere in partibus Crohatie post paucos dies". Dokument jasno potvrđuje "shod" kao mjesto na kojemu se, dakako pred županijskim "stolom", rješavaju prijeporna pitanja, dakle kao sudbenu instancu. Za "shod" cetinskoga komitata, odnosno feudalnoga veleposjeda Nellpčća, usp. Mladen ANČIĆ, *Gospodarski aspekti stočarstva cetinskog komitata u XIV. st.*, *Acta historico-oconomica Iugoslaviae* 14/1987, 70 bilj. 3.

⁵¹ O crkvi sv. Stjepana kao "zaštinici" stola usp. SMILJANIĆ, *Nastanak i razvoj ...*, 127.

⁵² Jedan dokument kojega je nedavno objavio Josip KOLANOVIĆ, *Hrvatsko običajno pravo prema ispravama XIV. i XV. stoljeća*, *Arhivski vjesnik*, 36/1993, jasno pokazuje kako je kninski "sudbeni stol" doista igrao ulogu stalne i, uz sud samoga bana, vrhovne sudbene instance hrvatskoga kraljevstva. Nadležnost se toga suda nije

tninskoga" kao prizivnoga sudišta županijskih stolova jasno potvrđuju i dokumenti XV. st., formulacijama poput ove: "nad kim sudom stola s'rbaskoga on Martin ne bude zadovolan, *dvigal se e prid vas u tniński stol*".⁵³ Prvi među sucima toga stola sada je banov zamjenik, banovac, dočim u njegovu radu više uopće ne sudjeluje sam kninski župan, ukoliko je njegova funkcija uopće očuvana, odnosno ako nije definitivno spojena s funkcijom banovca, o čemu je gore bilo više riječi. Takav bi se, pak, razvoj u dobroj mjeri poklapao s razvojem u sjevernoj Hrvatskoj, Slavoniji, gdje je zagrebački župan već u XIII. vrlo često i zamjenik slavonskoga bana, ili zamjenik bana za Slavoniju, ukoliko ban obnaša svoju čast na području "cijele Sklavonije" (*tocius Sclavonie*), odnosno Hrvatske. Kao takav, dakle slavonski banovac i zagrebački župan, on predsjedava zagrebačkom sudbenom stolu, čija se jurisdikcija također počinje širiti izvan granica same stare zagrebačke županije.

Taj i takav stalni sudbeni stol "plemenitih Hrvata" usko suradjuje s banskim sudom, koji još u XV. st. prati bana, zasjedajući i u Kninu kada je ban tu boravio. Iako još uvijek bez stalnoga sjedišta, i banovo je sudište već dijelom formalizirano, pa tako i ima svoje suce "prisjednike". Kako, pak, te dvije sudbene instance zajedno djeluju jasno predočava presuda bana Petra Talovca od 21. listopada 1437. U ispravi kojom je registrirana ta presuda iznosi se kako je tužba dignuta pred banom, na što je on, zasjedajući sa svojim "prisjednicima" donio odluku po kojoj se sama rasprava prenosi na "sudbeni stol plemenitih Hrvata stola kninskoga". Nakon što je taj "stol" donio svoj pravorijek, ban i njegovi "prisjednici" ponovno zasjedaju u Kninu i donose presudu kojom se konačno potvrđuje pravorijek kninskoga "stola".⁵⁴

Što se, pak, mjesta zasjedanja ovih dvaju sudova tiče, posve je jasno da banski sudbeni stol zasjeda tamo gdje je banovo sjedište, najvjerojatnije u već spominjanoj sali palače kninske "velike" utvrde, dok je kao mjesto zasjedanja "rotnih sudaca" već utvrđena župna crkva sv. Stjepana. U svakome slučaju ostaje činjenica koju valja još jednom naglasiti: stalno zasjedanje "rotnih sudaca" i povremeno zasje-

ograničavala na područje kninske županije, odnosno neke "zajednice nobila", već se prostirala po cijelome hrvatskome kraljevstvu, a u tome su tijelu sjedili "Hrvatī starci, ekspertī hrvatskoga prava" (*in iudicio castrī et sedis Tininiī, ubi iura Croatorum convenienter redduntur et clarius lucidantur, per homine antiquos Croacie in talibus expertos*).

⁵³ ŠURMIN, *o.c.* 194-5, 22. listopada 1451.

⁵⁴ Banova konačna presuda registrirana je ispravom koja se danas nalazi u Arhivu HAZU, D-X-55. Formulacije kojima se opisuje postupak prenošenja rasprave na kninski "sudbeni stol" glase: "maturō coloquio et diligenti tractatu nostrorum assessorum superinde prehabito vnum certum terminum ... in sede iudicaria nobillium Croatorum sedis Tinienensis ... comparendi prefiximus iudicium et iusticiam facto in predicto recepturos". Potvrdu pravorijeka isprava opisuje ovako: "habitoque superinde diligenti et maturo coloquio cum nobilibus assessoribus videlicet nostris ... nostro cum iudicio confirmavimus atque ratificavimus ymo confirmamus atque ratificamus harum per uigorem".

danje banskoga suda u Kninu, a s time u svezi i djelovanje pisarnica ili kancelarija tih sudbenih instanci, te duži ili kraći boravci samoga bana i njegove kancelarije, bitno utječu na koncentriranje i centraliziranje administrativnih/upravnih funkcija upravo u tome gradu, stvarajući već u XIV. st. od njega neku vrst "prijestolnice" i "glavnoga grada" kraljevstva.

Proces centraliziranja upravnih/administrativnih funkcija dobija još jednu novu kvalitetu u trenutku kada kaptol kninske katedrale početkom osamdesetih godina XIV. st. počinje obnašati funkciju "vjerodostojnoga mjesta". No, i prije toga kninska katedrala funkcionira kao mjesto okupljanja i društveno žarište u poslovima koji su tek posredno vezani uz vjersku domenu, utoliko, naime, što se obavljaju na blagdan sv. Bartula, 24. kolovoza, kojemu je katedrala i posvećena. To žarište društvenosti zapravo je sajam koji se na blagdan katedralnoga sveca održava na prostoru oko same katedrale, a o kojemu će još biti riječi u njegovoj gospodarskoj funkciji. No, ta gospodarska funkcija periodičnoga okupljališta trgovaca u kninskome je slučaju vjerojatno tek izvedenica one prvotne i temeljne funkcije sajma - funkcije mjesta okupljanja i ispoljavanja ljudske društvenosti ali pod nadzorom crkve kao vrhovnoga moralnog i uljudbenog autoriteta suvremenoga društva.⁵⁵ Kada i u kojoj mjeri kninski sajam sv. Bartula počinje privlačiti ljude iz udaljenih krajeva ostat će, poradi nedostatka relevantnih vrela,⁵⁶ zasigurno neriješena zagonetka, no da je tomu tako u drugoj polovici XIV. st. zasnjeđuju četiri očuvane isprave. Tri su od tih isprava izdane na sam blagdan sv. Bartula, dok je četvrta izdana "trećega dana poslije blagdana", a u sve četiri se radi o vrlo različitim pravnim poslovima posve nevezanim uz Knin. Iz tih isprava jasno proizlazi kako su gospodari cetinskoga feudalnoga kneštva, Ivan Nelipčić i njegov sin Ivaniš Nelipčić, gotovo redovito pribivali sajmu, zajedno sa svojim i nižim plemstvom kninske županije,⁵⁷ ali i to da su se u istoj prigodi

⁵⁵ BUDAK, *Gradovi* ..., 76 i d., razglaba važnost sajmova, polazeći od njihove uloge ljudskoga okupljališta i iz toga izvedene gospodarske važnosti. Slučaj je, pak, kninskoga sajma na sv. Bartula specifičan utoliko što se on odvija izvan samoga kninskoga naselja koje je po sebi već gospodarsko središte (ne zaboravimo, katedrala je izdvojena na brdu Kapitulu - o svemu tomu opširnije će biti riječi u završnim razglabanjima posvećenim prostornom razvoju kninske aglomeracije).

⁵⁶ Funkcija sajma sv. Bartula kao mjesta okupljanja i obavljanja različitih društvenih poslova zapravo je najvećim dijelom i poznata zahvaljujući činjenici da je, bar u ostacima, sačuvan arhiv Nelipčića, i to tako što su isprave iz toga arhiva nakon 1436., odnosno nakon preuzimanja cetinskoga posjeda od strane Anža Frankopana i njegove smrti iste godine, prešle u vlasništvo Frankopana (to se jasno daje uočiti već i letimičnom raščlambom materijala objavljenoga u Radoslav LOPAŠIĆ, *Spomenici tržaćkih Frankopana*, *Starine JAZU*, 25/1892).

⁵⁷ Dvije isprave, one iz 1356. i 1376., poznate su u obliku registra što ih je objavio LOPAŠIĆ, o.c., 320 i 321, dok su druge dvije objavljene "in extenso" u *Diplomatički zbornik XVI/1976*, 212, te *Diplomatički zbornik XVIII/1990*, 479-80 (ova posljednja, što ju je izdao kninski kaptol, nosi nadnevak "feria tercia post festum beati Bartholomei apostoli").

takodjer znali naći i stanovnici Trogira te "sluga i punomoćnik" trogirskoga biskupa, inače rodom iz Dubice.

Okupljanje na sajmu oko katedrale dobilo je, dakako, još jednu dimenziju kada je katedralni kaptol počeo djelovati kao "vjerodostojno mjesto", no u prvo vrijeme, sve do konačne uspostave mletačke vlasti u gradovima Dalmacije, kninski kaptol u obnašanju svoje nove funkcije ipak nije u stanju konkurirati kaptolima u Splitu i Zadru, koji su imali mnogo bolje organizirane pisarnice, služeći se uslugama gradskih bilježnika, vještih pravnim poslovima koji su se obavljali u "vjerodostojnim mjestima".⁵⁸ Tek nakon 1420., kada su i Zadar i Split definitivno administrativno i upravno odijeljeni od svoga prirodno-ga zaledja, porast će značenje Knina i u ovoj domeni. Što to znači postaje jasno uz objašnjenje da je svaki put kada je nekomu u krugu promjera do 100 km. oko Knina trebalo prepisati kakvu ispravu, provesti kakvu istragu, uvesti nekoga u posjed ili obaviti sličan pravni posao koji je zahtijevao pravnu "vjerodostojnost", valjalo krenuti u grad, odnosno na Kapitul, i obratiti se za taj posao kaptolu i njegovim kanoonicima. Kako je, pak, to u stvarnosti izgledalo pokušat ću pokazati na samo jednome primjeru. Naime, u jednoj parbi koja se na samom kraju XV. st. pred kraljevskim sudom vodila za osam ždrijebova zemlje u selu Hrašćeviću, u blizini Zadra, nastalo je ili je u njoj uporabljeno ukupno 26 različitih isprava. Od toga broja čak devet njih nastalo je u kninske kaptolu, a još dvije su izdane u Kninu, odnosno Labu.⁵⁹

Uzimajući sve ovo u obzir nije čudo što će upravo Knin biti odabran i za sjedište institucije koja se, po svemu sudeći, nije uspjela očuvati, no čije već i samo stvaranje privlači pozornost današnjega povjesničara. Riječ je o pokušaju hrvatskoga plemstva da 1430. stvori para-državno tijelo, "ligu" ili "bratovštinu", čija bi temeljna zadaća bila obrana hrvatskih prava i običaja od svih presizanja, ma s koje strane ta presizanja dolazila. U tu su se svrhu u Mladen ANČIĆ, Parba za dio nasljedja banovca Jakova Šubića Bribirskog, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 36/1994, 69-70. Kaptolski pečat razglaba JAKŠIĆ, O katedralama ..., 119.

⁵⁹ Isprave su objavljene u Mladen ANČIĆ, Parba za dio nasljedja banovca Jakova Šubića Bribirskog, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 36/1994.

⁶⁰ Dokument se danas nalazi u Madjarskom državnom arhivu (MOL). Diplomatička zbirka (DI) 38514, a vrlo loš i praktično neuporabljiv registar objavio je LOPAŠIĆ, o.c., 322.

⁵⁸ Za djelovanje splitskoga kaptola kao "vjerodostojnoga mjesta" usp. Ivan OSTOJIĆ, *Metropolitanski kaptol u Splitu*, Zagreb 1979, 84 i d., dok o djelovanju zadarskoga kaptola u istoj funkciji ukratko govori Damir KARBIĆ, Agrarni odnosi na području lučke županije krajem XIV. st., *Historijski zbornik*, XLIII/1990. Osnovne činjenice o djelovanju kninskoga kaptola u ovoj funkciji, uz nešto drugačije interpretacije od onih koje su predložene ovdje, donosi Mirjana MATIJEVIĆ-SOKOL, Struktura i diplomatska analiza isprava kninskoga kaptola, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 36/1994, 69-70. Kaptolski pečat razglaba JAKŠIĆ, O katedralama ..., 119.

⁵⁹ Isprave su objavljene u Mladen ANČIĆ, Parba za dio nasljedja banovca Jakova Šubića Bribirskog, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 36/1994.

⁶⁰ Dokument se danas nalazi u Madjarskom državnom arhivu (MOL). Diplomatička zbirka (DI) 38514, a vrlo loš i praktično neuporabljiv registar objavio je LOPAŠIĆ, o.c., 322.

Zapravo, "liga" je imala prvenstvenu zadaću zaštititi prava hrvatskoga plemstva u odnosu na Vlahe, koji su se od početka XIV. st. počeli u sve znatnijem broju naseljavati u hrvatskim krajevima. U tu su se svrhu četiri, od strane cijele "lige", odabrana plemića svake godine trebala sastati s knezom Ivanišem Nelipčićem i krbavskim knezovima, i to na blagdan sv. Mihovila "kod sv. Bartula pod Kninom", odnosno na istome mjestu i u drugim prigodama, ako bi se za to ukazala potreba. Prigodom tih redovitih godišnjih, ili pak izvanrednih skupova, trebalo je, po izvornoj zamisli, urediti sve što se odnosilo na "stvari i slobode i običaje rečenoga kraljevstva Hrvatske i prije rečenih stolova". Je li ikada, i ako jeste do kada je stvarno "liga" funkcionirala na način na koji je bila zamišljena iz sačuvanih se izvora ne može jasno utvrditi. Za ovu prigodu, pak, valja naglasiti kako se prvotni skup na kojemu je ugovoreno njezino stvaranje i sam održao u katedralnoj crkvi sv. Bartula, smještenoj kako je u samoj ispravi naznačeno "pod Kninom".⁶¹

III.

Upravo naznačena činjenica da je u ispravi o utemeljenju "lige" hrvatskoga plemstva crkva sv. Bartula izrijeком označena kao katedralna crkva konačno uklanja sve moguće dvojbe glede takvoga zaključka do kojega je, na temelju posrednih dokaza, svojedobno došao N. Jakšić. No, to nije i jedina isprava u kojoj je jasno naznačena upravo ta činjenica. Ista se tvrdnja može naći i u drugim dokumentima, kako jednom već objavljenom, tako i u drugom neobjavljenom.⁶² Uklonivši, dakle, svaku i najmanju dvojbu glede točnosti Jakšićeva zaključka o titularu kninske katedrale, valja ogledati u kojoj su mjeri oko te katedrale "pod Kninom" centralizirane vjerske funkcije širega društvenog okruženja. Čini se, međutim, kako će u cijeloj raspravi o srednjovjekovnoj povijesti Knina to, zapravo, biti najteži dio posla.

No, prije toga bilo bi uputno još par riječi posvetiti problemu preuzimanja staroga samostanskoga kompleksa i crkve sv. Bartula od strane kninskoga biskupa i pretvaranja tih objekata u katedralu i sjedište kaptola. Tim se poslom, kako je već više puta naznačeno, pozabavio N. Jakšić, no u njegovu su razglabanju neke stvari ostale neraščićene, te se cijelom problemu valja vratiti u svjetlu onoga što je

⁶¹ Formulacija kojom se locira crkva sv. Bartula glasi: "apud sanctum Bartholomeum sub Tininio", dok se ista crkva određuje kao katedralna u datumu isprave: "Datum in ecclesia sancti Bartholomei nostra cathedrali, feria quinta proxima post festum beate Marie Magdalene, anno domini millesimo quadringentesimo trigesimo" (MOL, DI 38507).

⁶² Formulaciju "Tenini, in ecclesia nostra cathedrali Sancti Bartoli" iz tiskane gradje prenosi MATIJEVIĆ-SOKOL, o.c. 73, ne osvrćući se uopće na problem kninske katedrale, oko kojega je inače u našoj historiografiji bilo dosta rasprava. Sličnu formulaciju, "Datum Tinini in nostra cathedrali ecclesia beati Bartholomei", imala je i isprava kninskoga kaptola na koju se poziva bilježnički dokument nastao 5. prosinca 1415. u Šibeniku (PAZd, Šibenski notarijat, Sv. 3/c. fol. 228).

naprijed rečeno o mogućem vremenu većega zahvata na kninskim utvrđenjima, na prijelomu XII. i XIII. st., točnije nakon 1180. Jakšićevo je razglabanje posve jasno ukazalo na to da preuzimanje crkve sv. Bartula od strane kninskoga biskupa treba locirati oko godine 1200., za što govore dva argumenta - jedan natpis sa same crkve, sačuvan samo u mnogo kasnijem prijepisu trogirskoga biskupa Ivana Vidovića iz 1690., te jedna dosta neobična splitska isprava iz 1315.⁶³ Ono što djeluje zbujuće u kontekstu rasprave o posjedovnom pravu na bivši kraljevski samostan sv. Bartula, jest neosporna činjenica da ga je splitska crkva doista posjedovala, ali da istodobno u sačuvanom fondu vrela darivanje toga samostana zasvjedočuju samo dvije nedvojbeno krivotvorene kraljevske isprave. No, podjimo redom.

Darivanje se crkve sv. Bartula splitskoj nadbiskupiji po prvi puta spominje u ispravi koju je navodno 1158. izdao ugarsko-hrvatski kralj Geza. Za tu je, međutim, ispravu, kao i za neke druge kraljevske isprave s datumima prije 1172. i sačuvane u Splitu, a u kojima se u kraljevskoj tituli pojavljuje Rama, N. Klaić posve ispravno zaključila da je riječ o krivotvorini.⁶⁴ Druga kraljevska isprava u kojoj se crkva sv. Bartula spominje kao vlasništvo splitske nadbiskupije jeste potvrđnica prava splitske crkve što ju je, navodno, 1207. na molbu nadbiskupa Bernarda izdao ugarsko-hrvatski kralj Andrija II.⁶⁵ Navod te isprave, međutim, stoji u punoj opreci s onim što o preuredjivanju nekadašnjega samostana u katedralnu crkvu donose natpis prepozita Dobroslava, postavljen 1203., kao i tekst "apologije" splitskoga nadbiskupa Petra iz 1315. Čini se zapravo posve opravdanim zaključiti kako se u slučaju obaju kraljevskih isprava radi o krivotvorinama nastalim u okrilju splitske crkve, no okolnosti i vrijeme, kao i temelj na kojemu nastaju ostaju kao predmet dalje raščlambe.

To što nije sačuvana kraljevska darovnica koja bi registrirala čin darivanja nekadašnjega "kraljevskoga samostana" splitskoj crkvi govori za zaključak da je do toga darivanja došlo vrlo rano nakon uspostave vlasti Arpadovića nad hrvatskim kraljevstvom, odnosno da je riječ o vremenu kada se takvi činovi nisu neizostavno registrirali pisanim dokumentom. Sa svoje strane to posve odgovara naprijed iznešenoj interpretaciji, po kojoj je darivanje dotadašnjih kraljevskih zaklada u Kninu i Solinu trebalo učvrstiti položaj novoga vladara u Splitu, kao glavnoj uporišnoj točki njegove vlasti u kraljevstvu u kojemu je upravo uspostavio svoju vlast. No, ako je već i darivanje sv. Bartula bilo usmeno ali ipak pravno ispravno i punovrijedno, pa stoga i sv. Bartul naveden kao posjed splitske crkve u aktima sabora splitske nadbiskupije iz 1185.,⁶⁶ čini se kako ni preuzimanje crkve za račun kninskoga biskupa početkom XIII. st. nije bilo baš posve bespravni čin proste uzurpacije.

⁶³ Usp. JAKŠIĆ, o.c. 124-5.

⁶⁴ Usp. Nada KLAJČ, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 1989, 44 i d.

⁶⁵ Isprava objavljena u *Diplomatički zbornik* III/1905, 70-1.

⁶⁶ Usp. *Diplomatički zbornik* II/1904, 193.

Naime, sukladno pravnim shvaćanjima koja su se razvijala izvan rimskih pravnih tradicija, "darovatelji nisu smatrali da je darovanje neopozivo, čak i ako je darovana stvar predana obdarenom".⁶⁷ Vjerojatno se upravo na takvom pravnom shvaćanju temeljila odluka hercega Andrije, za čije je vladavine sv. Bartul predan kninskome biskupu. Pri tomu valja naznačiti da iz vremena Andrijine vladavine u ovim krajevima, točnije iz 1200., postoji jedna isprava iz koje se daje razabrati kako je nastala u trenutku kada su se u hercegovoju pratnji nalazili istodobno i splitski nadbiskup Bernard, izabrani zadarski nadbiskup Nikola i kninski biskup Juraj, kao i mnogi hrvatski župani.⁶⁸ Isprava je očigledno nastala na prvome hercegovu pohodu po zemlji nakon što se pomirio s bratom, pa neće biti nevjerojatno kako je upravo tom prigodom bilo regulirano i pitanje nove katedrale za kninskoga biskupa. Takvo izvodjenje neizravno potvrđuje i jedna od tvrdnji iz "apologije" nadbiskupa Petra iz 1315., ona, naime po kojoj se ni tadašnji nadbiskup niti kaptol nisu svojedobno usprotivili činu prepuštanja crkve sv. Bartula.

Kod toga valja pripomenuti da se crkva, unutar koje su se pravna shvaćanja razvijala upravo na tradicijama rimskoga prava, načelno protivila upravo opisanoj praksi "revokacije",⁶⁹ no takvo je načelno protivljenje kompenzirano u ovome konkretnome slučaju činjenicom da je u tome trenutku na splitskoj nadbiskupskoj stolici sjedio čovjek, nadbiskup Bernard, koji je bio u izvanrednim odnosima i s kraljevskim dvorom i sa samim hercegom.⁷⁰ K tomu, iz kasnijega se stanja stvari daje razabrati kako se "revokacija" darivanja sv. Bartula splitskoj crkvi odnosila samo na posjed staroga samostanskog kompleksa, ili kako je to u "apologiji" nadbiskupa Petra naznačeno na "posjed sv. Bartolomeja u Kninu".⁷¹ Posjed, pak, u šibenskome distriktu, koji je prvotno spadao pod sv. Bartula i koji je po tomu dobio naziv "Bartolovščina" ostao je i nadalje u vlasti splitskoga nadbiskupa.⁷² Uglavnom, čini se kako bi slijed svega što se početkom XIII. st. događalo s crkvom sv. Bartula mogao izgledati ovako:

1200., tijekom prvoga pohoda po svome herceštvu nakon što se pomirio s bratom, herceg Andrija, uz privolu splitskoga nadbiskupa Bernarda, povlači darivanje samostanskoga kompleksa sv. Bartula "pod

⁶⁷ Lujo MARGETIĆ, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo*, Zagreb-Rijeka-Čakovec 1983, 7.

⁶⁸ *Diplomatički zbornik* II/1904, 357.

⁶⁹ MARGETIĆ, *o.c.* 7.

⁷⁰ O Bernardovu odnosu s kraljevskim dvorom i hercegom usp. ono što navodi Toma arciđjakon (*Kronika*, 72 i d.).

⁷¹ *Diplomatički zbornik* VIII/1910, 379: "dicitur quod dominus archiepiscopus alienasset quamdam possessionem sancti Bartholomaei in Tinino".

⁷² Tako, primjerice, još 1442. splitski nadbiskup daje šibenskim kanonicima don Jurju Ivanovom i don Ivanu Lipiniću "omnes et singulos fructus, introitus, redditus et prouentus spectantes et pertinentes ipsi domino archiepiscopo et eius archiepiscopatu Spalatensi habendos et percipiendos in ciuitate Sibinici et eius districtu et *in Bartoloschina*" (PAZd, Splitski arhiv, kut. 8, sv. 23/2, fol. 303, između 14. i 18.03. 1442.).

Kninom" splitskoj crkvi i predaje ga tadašnjemu kninskome biskupu Jurju Šubiću Bribirskom, kako bi tu bila uređjena "svečana biskupska crkva";

1203., tijekom dogradnji i pregradnji, postavlja se na crkvu natpis koji komemorira sudjelovanje prepozita Dobroslava, sina kninskoga župana Prodanca, u cijelome pothvatu;

prije 1217., a za biskupovanja kninskoga biskupa Mikuša-Nikole, konačno je posvećena nova katedrala, što je također praćeno postavljanjem natpisa.⁷³

Konačno, stoljeće kasnije, kada je vjerojatno već sve ovo što se početkom XIII. st. događalo oko nove kninske katedrale počelo polako padati u zaborav, splitski nadbiskup Petar nailazi na dokumentaciju koja je govorila o pravu splitske crkve na sv. Bartula, i ponovno pokreće cijelu stvar.⁷⁴ Na neki je način Petar uspio ishoditi od kninskoga biskupa 400 libara odštete na ime posjeda na kojemu je sada stajala katedrala,⁷⁵ iako se plaćanju takve odštete protivio, po Petrovim riječima, ban, očigledno Pavao Šubić Bribirski. Ban je čak tvrdio da se "nikada nije čulo, od vremena njihovih otaca (predaka - op. M.A.), da je prije rečeni posjed bio crkve sv. Dujma", no splitski je nadbiskup ipak uspio dobiti novac u zamjenu, očigledno, za odricanje od bilo kakvih prava i daljnjih potraživanja sa strane splitske crkve glede kninskoga posjeda sv. Bartula.⁷⁶ Cijela stvar ne bi čak ni tada dospjela u vrela koja su se sačuvala da nadbiskup nije dobijeni novac prisvojio i potrošio, unatoč tomu što se nekakvim dokumentom

⁷³ O tome drugom natpisu u kojemu se spominju sv. Bartula i ima Nikola usp. JAKŠIĆ, o.c. 125. Ovakva se kronološka rekonstrukcija razlikuje od one koju na istome mjestu daje N. Jakšić, utoliko što vrijeme posvećenja stavlja na početak XIII. st. onako kako se to ima razumjeti iz "apologije" nadbiskupa Petra i kako je to ispravno uočio Ante JADRIJEVIĆ, Smrt hrvatskih kraljeva Miroslava i Zvonimira, *Crkva u svijetu* (Split) 2/1967, 32, a kojega N. Jakšić u svome razglabanju pobija. Argument, pak, na koji se N. Jakšić poziva a po kojemu je po svemu normalno da od početka gradnje katedrale do njezina posvećenja protekne nekih 70-ak godina imao bi nješta ukoliko bi se radilo o *podizanju nove crkve*. No, kao što je već bezbroj puta rečeno, u ovome se slučaju radilo o *prepravljaju i eventualnoj dogradnji* staroga samostanskog kompleksa i njegove crkve u "svečanu biskupsku crkvu", za što je zacijelo bilo posve dovoljno desetak godina.

⁷⁴ Ovakav slijed jasno proizlazi iz nadbiskupove "apologije", odnosno riječi po kojima Petar "laborando diligentius reinvenit" prava svoje crkve na kninski posjed sv. Bartula (usp. *Diplomatički zbornik* VIII/1910, 379).

⁷⁵ "Revokacija" darivanja splitskoj crkvi na kakvu je, po svemu sudeći, iz svojih razloga svojedobno pristao nadbiskup Bernard, po pravnim je shvaćanjima koja je zastupala Katolička crkva bila ništavna (usp. ovdje bilj. 70) - otuda i pristanak kninskoga biskupa na isplatu odštete.

⁷⁶ Petrova je "apologija" prilično zbrkan i lošom latinshtinom pisani dokument, no čini se kako je nadbiskup namjerno "zamutio" cijelu stvar, budući očigledno nije bio "čiste savjesti" u odnosu na ono što su mu prigovarali njegovi sugrađani. Ipak iz formulacije citirane ovdje, u bilj. 72, jasno proizlazi kako se Petar konačno odrekao bilo kakvih potraživanja glede sv. Bartula.

obvezao kupiti svojoj crkvi posjed koji će ona mirno uživati. Uglavnom, nesavjesnoga su nadbiskupa njegovi sugrađani upravo povodom makinacija s posjedom sv. Bartula tužili pred papinske legatome Gentilom, kada je ovaj u prvoj polovici 1308. boravio u njihovoj sredini, te je kao rezultat te tužbe uslijedilo izopćenje nadbiskupa koji će se, sedam godina kasnije, često spominjanom "apologijom" nastojati obraniti od optužbi i vratiti na staru poziciju.⁷⁷

Bilo kako bilo, stari je samostanski kompleks sv. Bartula pretvoren u katedralu koja će postati žarište vjerskoga života na vrlo širokom prostoru dijeceze kninskoga biskupa. Sačuvana dokumentacija o tome vjerskom životu ne omogućava da se danas posve sigurno i jasno odgovori na pitanje uporabe jezika u bogoslužju, premda postoje dosta čvrste indicije koje upućuju na zaključak kako se u crkvama kninske biskupije, s izuzetkom same katedrale, uglavnom "glagoljalo", odnosno kako je u bogoslužju u uporabi bio uglavnom staroslavenski jezik, dok su crkvene knjige bile pisane glagoljicom.⁷⁸

Administrativno, pak, uređenje biskupije, odnosno organizacija biskupove crkvene vlasti s jedne, te s druge strane organizacija kaptola, dovoljno se jasno mogu rekonstruirati da bi se utvrdilo na koji je način to utjecalo na koncentraciju vjerskih funkcija u samome Kninu. Kod toga valja poći od pokazatelja koji otkrivaju kako je građevni kompleks koji je uključivao katedralu, biskupov dvor te prostor u kojemu su bili smješteni kaptol i kanonici, doista izgledao reprezentativno i monumentalno. Na odredjeni način to potvrđuje i ovdje sredinom srpnja 1398. održani skup crkvenih velikodostojnika, kojom prigodom su u tome kompleksu ugošćeni i tu se na okupu našli splitski nadbiskup Andrija, zagrebački biskup Eberhard, senjski Leonard, šibenski Antonije, sam tadašnji kninski biskup Ladislav (koji je ujedno bio i komendatorni upravitelj cistercijske opatije bl. djevice Marije u Šepešu u Ugarskoj), trogirski Grizogon, ninski Ivan, skradinski Franjo, hvarski Benevent, duvanjski Juraj te nekolicina drugih biskupa.⁷⁹

⁷⁷ Punom razumijevanju okolnosti u kojima je nastala Petrova "apologija" doprinosi sada razgibanje što ga predočava Sergio DOKOZA, *Misija papinskog legata Gentila i društvenopolitički položaj Hrvatske početkom XIV. stoljeća*, Magistarska radnja, Zadar 1995, kojom sam se poslužio za ovu prigodu ljubaznošću autora.

⁷⁸ U popisu glagoljaških biskupija, što ga je sastavio Juraj iz Slavonije i priložio zajedno s drugim informacijama o glagoljici uza svoj prijepis Jeronimovih *Komentara na psalme*, navodi se i kninska biskupija (Franjo ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata*, Zagreb 1988, 177 i d., s navedenom literaturom). Materijal suvremenih vrela koji potvrđuje Jurjevu tvrdnju usp. u ANČIĆ, *Bihaćki kraj ...*, 221-2.

⁷⁹ "Tynil, XV. die julii" ispravu izdaju "Andreas dei et apostolice sedis gratia archiepiscopus sancti Domini martiris metropolitane Spalatensis, frater Bertucius archiepiscopus sancti Thadei, Eberhardus Zagradiensis, Leonradus Sentensis doctor decretorum, Anthonius Sebenicensis similiter doctor, Ladyzlaus ordinis Cisterciensis Tyniensis commendator ut supra, Grisogonus Traguriensis, frater Iohannes Nonensis, frater Franciscus Sardonensis, frater Beneventus Farenensis, frater Georgius Lesyensis, frater Gallus Goricensis, frater Remundus Acciensis, frater Georgius Dalmatensis, frater Benedictus Sydonensis, frater Anthonius Andriensis, Mathias Resyensis, Michael Nitrien-

Na tome su, pak, gradjevnome kompleksu najmanje u tri navrata, od početka XIII. do sredine XV. st., izvodjeni radovi. Prvi je puta to bio slučaj kada je bivša opatija predana biskupu, o čemu govori ranije opširnije razglabani natpis iz 1203. Drugu kampanju radova bilježi gore spominjana istraga o pljački dobara kninskoga biskupa iz 1368., kojom je prigodom utvrđeno kako su biskupu odnešene grede i daske priredjene za potrebe radova na katedrali.⁸⁰ Treću fazu radova otkrivaju okolnosti izbora kninskoga biskupa Ivana 1428., koji je na biskupsku stolicu došao sa položaja prepozita čazmanske crkve. Prigodom izbora, naime, novome je biskupu papa Martin V. dopustio zadržati i čast čazmanskoga prepozita, kako bi mogao prikupiti sredstva za popravak katedrale koja je tada bila u lošem stanju.⁸¹ Rezultate svih tih radova, odnosno zahvata koji će vjerojatno uslijediti tijekom druge polovice XV. i početkom XVI. st. u vrijeme akutnoga "turskoga straha", odnosno monumentalnost cijeloga sklopa što je vremenom nastajao na Kapitolu, jasno predočava crtež Matea Pagana iz dvadesetih godina XVI. st. Za Paganov je crtež već ranije utvrđeno kako vrlo realno prikazuje ne samo stanje i prostorne odnose u sjevernoj Dalmaciji, nego i vjerno reproducira "fizionomije gradova" na tome prostoru.⁸² Iz toga, pak, njegova vjernoga prikaza proizlazi da je na Kapitolu u to doba već izgrađen cijeli kompleks obrambenih instalacija sa tvrdim zidinama i tornjevima, unutar kojih se izdvaja visoko pročelje katedrale, a naziru se i brojne druge gradnje. Ovakvoj ukupnoj slici, a kako bi se iz toga mogli izvući valjani zaključci, treba sada kontrapunktirati, primjera radi, ono što se zna o sjedištima krbavske ili, pak, duvanjske biskupije, za koje nije sigurno da su imale čak i uredjeni kaptol.⁸³

Unutar, dakle, takvoga gradjevnom kompleksa smješteni su biskupov upravni aparat i kaptol, sa svim svojim službama. Polazeći od kaptola, valja u prvom redu istaknuti činjenicu da se njegova organizacija i ustroj, te s tim u svezi i organizacija crkvene uprave, uvelike

sis ecclesiarum episcopi" (Elemér MÁLYUSZ, *Zsigmondkori oklevéltar*, Budapest 1951, 595-6). Ispravom se, inače, daje pravo oprosta posjetiteljima spomenute cistercijske opatije u Šepešu i nekim drugim crkvama u ostrogonskoj dijecezi.

⁸⁰ KATIĆ, o.c. 6: "Item Johannes filius Nicolay trabes et asses pro tecto et coopertura katedralis ecclesie Tiniensis incisas et ordinatas et congregatas in predictum castrum Tiniense deduci asportare fecisset".

⁸¹ Daniele FARLATI, *Illyricum sacrum* IV, Venetias 1769, 295.

⁸² Usp. JAKŠIĆ, Iz srednjovjekovne ..., 45-6, s reprodukcijom na str. 47.

⁸³ Za krbavsku biskupiju usp. Mile BOGOVIĆ, Pomicanje sjedišta krbavske biskupije od Mateja Marute do Šimuna Kožličića Benje, u: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku* (ur. M. Bogović), 52-3. Autor upozorava na to da se izričaji papinskih pisama prema kojima se ta pisma upućuju, između ostaloga, i "captulo ecclesie" ne smiju bezrezervno uzimati kao dokaz da kaptol doista postoji, budući se tu radi o standardnom formularu papinske kancelarije. Takvo se upozorenje u istoj mjeri odnosi i na duvanjsku biskupiju, no Dominik MANDIĆ, *Duvanjska biskupija od XIV. - XVII. stoljeća*, Zagreb 1936, unatoč tomu upravo iz takvih formulacija papinskih pisama izvodi kao sigurno postojanje katola duvanjske biskupije.

razlikuju od organizacije kakvu je u srednjem vijeku imala kninskoj biskupiji nadređena, zapravo metropolitanska crkva u Splitu, odnosno većina hrvatskih biskupija, s jasnim izuzetkom one zagrebačke. Naime, i splitska i većina ostalih hrvatskih crkava, izuzimajući kninsku i zagrebačku, bile su organizirane po tipu koji je znakovit ponajprije za uređenje crkava u Italiji. Temeljna razdjelnica ovakvoga tipa organizacije u odnosu na onu koja je obilježavala veliki dio ostale kršćanske Europe bila je funkcija arcidjakona, koji je u talijanskim, pa i hrvatskim crkvama, uvijek samo jedan u kaptolu i k tomu njegov prvi i najviši dužnosnik. Na drugoj je strani, u ostatku Europe, te u slučaju Zagreba, a kako će se pokazati i Knina, biskupija podijeljena na teritorijalne jedinice kojima na čelu stoje upravo arcidjakoni, svi inače članovi kaptola.⁸⁴ Iz vrela XIV. i XV. zna se, naime, da su u kninskoj biskupiji postojali sljedeći arcidjakonati: humljanski, koji je obuhvaćao najsjevernije dijelove biskupije;⁸⁵ lapački;⁸⁶ psetski;⁸⁷ vrlički i hrvatski,⁸⁸ odnosno da su arcidjakoni s tako definiranim jurisdikcijskim područjima sjedili u kninskome kaptolu. Posve je sigurno kako se ovih pet arcidjakonata ne mogu smatrati jedinicima koji su postojali u okviru kninske crkve, no osim što se ne može utvrditi njihov točan broj nije moguće reći s nešto više sigurnosti ni kada je kninska crkva dobila ovakvu organizaciju.

Prvi se puta o organizaciji kninske biskupije u vrelima govori u vrijeme održavanja splitskoga crkvenog sabora 1185. Odlukama se toga sabora, naime, uređuju dijeceze crkava podloženih splitskoj metropoliji, pa se između ostaloga navodi kako u to doba kninski biskup svoju crkvu dijeli na četiri jurisdikcijska područja, koja se u dokumentu

⁸⁴ Za razlike u organizaciji crkava u Italiji i sjevernim krajevima Europe usp. Robert BRENTANO, *Due chiese: Italia e Inghilterra nel XIII secolo* (izv. *Two Churches. England and Italy in the Thirteenth Century*), il Mulino, Bologna 1972, 74 i d. Organizaciju splitskoga kaptola, a dijelom i nadbiskupije u mjeri u kojoj ona stoji u svezi s kaptolskom organizacijom, s opširnim osvrtom na ulogu arcidjakona, razglaba OSTOJIĆ, o.c. 46 i d. Za organizaciju zagrebačkoga kaptola i zagrebačke crkve, s deset teritorijalnih arcidjakonata, usp. kaptolski statut u Ivan Kr. TKALČIĆ, *Povjestni spomenici zagrebačke biskupije II*, Zagreb 1974, 74 i d.

⁸⁵ Humljanski arcidjakon Petar spominje se kao "aldomašnik" u ispravi izdanoj 4. travnja 1388. u Ostrošcu (MALYUSZ, o.c. 47: "coram ... aldomasintis ... domino Petro archidiacono de Homlan"), dok je 1488. "archidiaconus Homonensis" Blaž ujedno i "plebanus Bihachiensis" (Radoslav LOPAŠIĆ, *Bihać i bihaćka krajina*, Zagreb 1943², 239, 4. rujna 1488.).

⁸⁶ "Dominus Mathias Archidiaconus de Lapač canonicus ecclesie santi Bartholomei de Tinino" imenuje punomoćnika svoga kaptola u Zadru 4. rujna 1420. (JAKŠIĆ, *O katedralama ...*, 120 bilj. 23).

⁸⁷ FARLATI, o.c. 296, navodi da je Pavao Patačić, izabran kninski župnik 1491., ujedno bio i "Archidiaconus Sappatensis". Greška je očigledna, a najvjerojatnije se u dokumentu kojim se Farlati koristio doista radilo o titulu "archidiaconus Psetensis" ili "Pasatensis".

⁸⁸ Za ova dva arcidjakonata usp. FARLATI, o.c. 297.

označuje nazivom *parochie*.⁸⁹ No, u tome se dokumentu za samu nadbiskupiju kao i za sve crkve podložene splitskome metropoliti, a koje su doista administrativno i bile uređene kao metropolija, također navodi da su im teritorijalne organizacijske jedinice *parochie* (kojima na čelu stoje arciprezbitri). Stoga se, zapravo, na temelju ovakvoga navoda ne može sa sigurnošću reći je li u ovo doba kninska biskupija doista uređena kao i druge hrvatske crkve ili je već tada njezin ustroj drugačiji. Preciznije rečeno, ne može se znati jesu li kninske *parochie* isto što i arciprezbiterske *parochie* drugih crkava, ili je stvarno riječ o arcidjakonatima kakve poznajemo iz kasnijega doba a koji su za potrebe redigiranja saborskih zaključaka naprosto označeni ujednačenim nazivom.

S druge strane, od kasnije poznatih arcidjakonata kninske biskupije samo se vrlički i, vjerojatno, psetski pojavljuju i u saborskim zaključcima kao "*parochie ... Verchreca, Pset*", dok se humljanski arcidjakon, kakvoga poznajemo iz XIV. st., posve sigurno može smatrati dijelom *parochie Pset* iz 1185. S arcidjakonatima lapačkim i hrvatskim stvari su još složenije, te se uopće ne može reći kamo su oni spadali prema podjeli iz 1185. Pitanja, pak, koja se postavljaju u svezi s njima i obzirom na to kako se središte jednoga od tih arcidjakonata, Lapac odnosno Podlapac, u vrelima često situira u Krbavu, ali spada u kninski biskupiju, dok se istodobno u vrelima XIV. i XV. st. još uvijek spominje i "hrvatski biskup" koji očigledno stoji u uskoj svezi s "hrvatskim arcidjakonatom", ostat će u ovoj prigodi po strani i bez odgovora.

Ostavljajući, dakle, pitanje vremena postanka organizacije kninske biskupije kakvu poznajemo u razvijenom i kasnom srednjem vijeku neriješenim, valja naznačiti kako su se teritorijalni arcidjakonati dalje raspadali na župe - "plebanije". Što je, pak, bila "plebanija" izvrsno ilustrira slučaj Ostrošca, koji se kao kao takvo crkveno jurisdikcijsko područje pojavljuje u vrelima od sredine XIV. st. U jednome, naime, papinskom nalogu iz 1368. za provodjenje istrage povodom napada na ostrožačkoga župnika njegov se položaj definira riječima "*rector parochialis ecclesie de Ostrossih Thininiensis diocesis*". U napadu, pak, na toga "rektora župne crkve" sudjelovali su, prema navodima iz istoga pisma, i neki svećenici njegove župe.⁹⁰ Objašnjenje takvoga navoda o "nekim svećenicima ostrožačke župe", a donekle i njihovu odnosu spram "plebana" pružaju isprave nastale u Ostrošcu 1388. i 1403., u kojima se poimenično spominju redom "Mavr' plebanuš' Ostoržački" (1403.), potom "Bolec svećenik iz Suče" (1388.), "Juraj p(o)p' Obri-val'ski i Juraj p(o)p' Med'veiski" (1403.), pri čemu se ova posljednja

⁸⁹ *Diplomatički zbornik* II/1904, 193: "Tiniensis episcopus habet sedem suam in Tenin et habeat has *parochias*: Tenin, Campum, Verchreca, Pset" (za ovakvu lekciju, umjesto Smičklasovoga "Tenin campum", usp. JAKŠIĆ, o.c. 126-9).

⁹⁰ O napadu na ostrožačkoga župnika usp. ANČIĆ, Bihaćki kraj ..., 209 i 221-2.

dva, zajedno sa svojim "plebanom" pripadali i "bratšćini s(ve)te Katarine v Oštrošce".⁹¹

Iz svega bi se dakle moglo zaključiti kako su arcidjakoni kninske biskupije, kao i oni zagrebačke, sjedili u svome kaptolu, povremeno posjećujući svoje jurisdikcijsko područje, kako je to 1388. zabilježeno za humljanskoga arcidjakona Petra, koji se tada nalazio u Ostrošcu. Stvarna uprava crkvenih poslova pripadala je "plebanima", sa sjedištem uglavnom u većim naseljima neagrarnih značajki, koji su pod sobom imali svećenstvo svoje župe i njime upravljali. Situacija kakvu bilježi isprava iz 1488., kada je humljanski arcidjakon bio ujedno i bihački pleban,⁹² zacijelo nije bila pravilo, već radije izuzetak. Na koji su, pak, način plebani bili povezani sa samim biskupom, odnosno u kojoj su mjeri i koliko često dolazili u priliku putovati u biskupijsko središte, odnosno na kninski Kaptul, nije danas moguće nažalost utvrditi.

No, nisu samo "plebani" i njihovi podređeni svećenici išli u Knin, već se i sam biskup znao uputiti u obilazak svoje dijeceze, ili pak boraviti u svojoj rezidenciji, odnosno na svome velikom posjedu u Cazinu, gdje je bila podignuta i posebna utvrda.⁹³ Prigodom svoga boravka u Cazinu 1354., kao jedinom kojega registriraju sačuvana vrela XIV. st., biskup se Blaž koristio uslugama Ivana Radoslavljevog Babonića, zagrebačkoga kanonika i javnoga bilježnika, koji je u Blaževo ime sastavio pismo upućeno na papinsku kuriju. Veze sa zagrebačkom biskupijom su i inače bile snažnije no što bi se očekivalo obzirom na jurisdikcijsku povezanost kninske crkve uz splitsku metropoliju, te tako nije rijetkost naći svećenike podrijetlom iz zagrebačke biskupije na kanoničkim mjestima u kninskom kaptolu.⁹⁴ Osim kanonika biskup je svakako morao imati i svoju zasebnu administraciju, koja po svemu sudeći nije predstavljala njegovu redovitu pratnju, bar ako je suditi na temelju već navedenoga primjera korištenja pisarskih usluga zagrebačkoga kanonika Ivana Radoslavljevog. Tu, pak, zasebnu biskupovu administraciju, i to onaj njezin dio koji je funkcionirao po teritorijalnom načelu brinući se o pobiranju dužnih podavanja, otkriva isprava kojom su registrirane uredbe o načinu prikupljanja desetine u kninskoj biskupiji a koje je donio hrvatski sabor 1353. Tu se, naime, upravo u svezi s pobiranjem crkvene desetine spominje biskupovo pravo namještanja vlastitih "župana", koji su imali jurisdikcijsko po-

⁹¹ Isprava od 4. travnja 1388. u MALYUSZ. o.c. 47. a isprava od 21. rujna 1403. u LOPAŠIĆ, o.c. 235. Za lokalitet "Suća"-Sućani. u blizini Ostrošca, usp. ANČIĆ, o.c. 214-5.

⁹² Vidi ovdje bilj. 85.

⁹³ Biskupov boravak "in castro Chezyn Tininensis diocesis" bilježi isprava od 30. srpnja 1354. (*Diplomatički zbornik* XII/1914, 248-9). Obhodnju i ponovno uspostavljanje granica "possessionis ecclesie Tininensis seu castri Chezin vocati" obavili su, po nalogu kralja Ludovika, u kolovozu 1378. predstavnik splitskoga kaptola i kraljev povjerenik (ispravu vidi u ANČIĆ, o.c. 225-7. PRILOG I).

⁹⁴ Usp. *Diplomatički zbornik* XII/1914, 573, 18. svibnja 1359.; MALYUSZ, o.c. 642, nr. 5797, 112. travnja 1399.

dručje sukladno crkvenoj teritorijalnoj podjeli o kojoj je već bilo riječi.⁹⁵

Nakon što je ovako ocrтана crkvena uprava i organizacija unutar kninske biskupije, mora se naglasiti kako uredovanje cijeloga administrativnoga aparata nažalost nije registrirano dokumentima sačuvanim do naših dana. U takvoj situaciji potpunoga nedostatka relevantnih vrela koja bi osvjtlila unutarnji život biskupije može se tek pretpostavljati kako se ipak sve neizbježno fokusiralo oko katedrale na način na koji se to događalo i u drugim kršćanskim krajevima. Izvanredni primjer Koelna, u koji su područni župnici morali dolaziti jednom tjedno po sveto ulje, što ga inače N. Budak preuzima od povjesničarke europskih gradova E. Ennen za ilustraciju centraliziranja vjerskih funkcija,⁹⁶ precizno ukazuje na kakve je sve načine i iz kojih razloga katedrala privlačila svećenstvo iz svih krajeva, u kninskom slučaju vrlo prostrane biskupije. U takvome svjetlu vjerojatno treba tumačiti i jednu izjavu datu na trogirskome općinskome sudu u rujnu 1267. U toj je, naime, izjavi stanoviti trogirski trgovac naveo kako je svoga kreditora "susreo" na putu iz Trogira u Knin, a kao svjedoka toga susreta i onoga što se tom prigodom dalje dešavalo, pored dvojice Trogirana, naveo i svećenika iz Nevesta.⁹⁷ Je li tom prigodom, i ako jeste, kojim je poslom župnik toga sela, za koje je već naznačeno kako je pripadalo kninskoj županiji pa time i kninskoj biskupiji, putovao u biskupsko sjedište zajedno s trogirskim trgovcem naprosto je nemoguće preciznije reći, no čak i tako nejasni podatak ipak ukazuje na potrebu i navadu odlaska dijecezanskoga svećenstva u Knin.

IV.

Prenošenje katedralne crkve kninskoga biskupa na Kapitul "pod Kninom", kao jedan od ključnih povijesnih "događaja" s dalekosežnim posljedicama za razvoj cijeloga naseobinskoga kompleksa, na svoj je način doprinjelo i centralizaciji gospodarskih funkcija širega okruženja upravo u tome gradu. Svakako je u tome najvažnija uloga pripadala već pretresanome sajmu sv. Bartula, no Knin je i prije i neovisno o tomu prenošenju biskupove stolnice igrao važnu gospodarsku ulogu, zahvaljujući dakako svome izvanrednome zemljopisnom položaju na

⁹⁵ *Diplomatički zbornik* XII/1914. 197-8, 19. rujna 1353.: "supanum vero in provincia sua sev districtu dominus episcopus eligendi et faciendi propriam habeat facultatem". Izjava jednoga svjedoka, data 1. srpnja 1492. na splitskome sudu, jasno definira područje djelovanja crkvenih "župana", potvrđujući pretpostavku po kojoj je njihova glavna zadaća bila pobiranje dužnih prihoda ("luannis Marcotich de burgo testis productus ... iuratus interrogatus et examinatus in presentia suprascripti domini iudicis ... respondit quod modo possunt esse anni uiginti uel circa ... fuit zupanus predicti quondam presbitri Luce et recordatur quod singulo anno ibat ad accipiendum partem eius ... bladorum ex dicto terreno spectantem ipsi presbitro Luce" - PAZd. S.A., sv. 39/3. fol. 471^v-2).

⁹⁶ BUDAK, *o.c.* 16.

⁹⁷ BARADA, *Trogirski spomenici* II, Zagreb 1951. 42.

raskrižju prometnih pravaca. No, kao i kod razmatranja svih ostalih funkcija, i u slučaju se razglabanja gospodarskoga života moramo osloniti na dokumentaciju koja je sačuvana izvan samoga Knina, prije svega u dalmatinskim gradovima.

Najstariji dokument koji uopće registrira gospodarsku aktivnost u Kninu, a koji je nastao u Trogiru i potječe tek iz 1267.,⁹⁸ svojim sadržajem i okolnostima koje su dovele do njegovog nastanka vrlo jasno ocrtava sve ono što se može smatrati važnim i relevantnim u procesu centraliziranja gospodarskih funkcija, te ga stoga vrijedi podrobnije pretesti. Dokument, zapravo, predstavlja sudbeni zapisnik s trogirskoga gradskog suda, pred kojim je stanoviti Dragan iz Knina 2. rujna 1267. pokrenuo postupak protivu trogirskoga gradjanina Radoša Babića, tvrdeći kako mu je Radoš ostao dužnim 25 libara. Dug je nastao tako što je Dragan Radošu na kredit prodao stanovite životinje, a dužnički je odnos registriran u samome Kninu u nazočnosti Boška iz Šibenika, Marina Balčanella iz Zadra, Stanislava iz Knina, te, o čemu će dalje biti više riječi, "bukarija kninskoga trga". Tijekom je rasprave pred trogirskim sudom utvrđeno kako je stvarni dug za prodane životinje iznosio 12 1/2 libara, ali je sklopljeni ugovor imao klauzulu po kojoj se u slučaju prisilnoga utjerivanja duga naplaćivao dupli iznos. Rok je, inače, za isplatu duga po prvotnom dogovoru bio petnaest dana nakon blagdana sv. Duje. U odgovoru na podignutu tužbu, Radošev je odvjetnik ustvrdio kako je dužnički odnos doista postojao, no, tvrdio je on dalje, dug je bio isplaćen i to prije ugovorenoga roka. Do isplate je došlo kada je Radoš putovao u Hrvatsku (*in Sclavoniam*), kojom prigodom je Dragana sreo u putu (*obuiauit ipsi Dragano*) te mu na ime duga predao jedan svečani postavljeni plašt (*clamidem*) vrijedan 8 libara, te dva ogrtača s duplim licem (*duas diprohides*) vrijedna 4 libre. Istinovitost Radoševih tvrdnji trebala su potvrditi četiri svjedoka, među kojima i ranije spominjani "svećenik iz Nevesta".

U razglabanju onoga što nudi upravo prepričani dokument valja krenuti od onoga što se zna o osobi tuženika, Radošu Babiću. Ovaj je, naime, Trogiranin i inače stalno trgovao na pravcu dalmatinski grad - zaledje, pa je tako, primjerice, u lipnju 1264. sudjelovao u Trogiru u stvaranju trgovačkoga društva koje je trebalo prigodom "ovoga putovanja u Hrvatsku, koje će sada poduzeti" (*in isto presenti itinere, quod facturi sunt in Sclavoniam*), nositi sa sobom robu još jednoga Trogiranina, vrijednu 68 libara.⁹⁹ Ugovor, pak, i posao koji je Radoš sklopio s Draganom iz Knina jasno ocrtava već dobro uhodani i uobičajeni *modus operandi* trgovaca druge polovice XIII. st. - uzevši na kredit u Kninu životinje, najvjerojatnije za potrebe splitske gradske klanice, Radoš se očigledno spremao posjetiti Split u vrijeme blagdana sv. Duje, od novca dobijenoga za životinje na velikome sajmu kupiti novu robu i s njome se opet vratiti natrag u Hrvatsku. Kako se iz tvrdnji njegovog odvjetnika može razaznati, Radoš je doista ovako i postupio, te je navodno čak i svoj dug Draganu isplatio robom (različitim

⁹⁸ Vidi ovdje prethodnu bilj.

⁹⁹ BARADA. *Trogirski spomenici* I/1, Zagreb 1948. 86. 5. lipnja 1264.

ogračima) nabavljenom najvjerojatnije na splitskome sajmu sv. Duje. Odvjetnikovo navodjenje četvorice svjedoka koji su trebali potvrditi Radoševe navode o isplati duga prigodom susreta na putu prema Kninu (Nevest, koje se navodi kao domicil jednoga od svjedoka, svećenika toga sela, inače leži na najpogodnijem putnom pravcu koji povezuje Trogir i Knin), samo pokazuje kako on 1267. nije putovao sam.

Knin, odnosno tamošnji "trg" (*forum*), kako se on označuje u trogirskome dokumentu, kao sjecište ovakvih trgovačkih operacija već jasno potvrđuje nazočnost svjedoka iz Šibenika i Zadra pri sklapanju dužničkoga odnosa, kao što i sama nazočnost tužitelja u Trogiru prigodom podizanja tužbe, odnosno činjenica da se on ranije sreo s Radošem na putu iz Knina u Trogir, takodjer jasno potvrđuje slične oblike poslovanja i samih Kninjana. Prilagodjenost administrativne organizacije samoga trga i rutinu sklapanja sličnih poslova otkriva nazočnost "bukarija", za kojega je F. Smiljanić ustvrdio da se u ovome slučaju pojavljuje kao "pristav".¹⁰⁰ Čini se kako je ipak "bukarij" u Kninu XIII. st. bio nešto više od običnoga "pristava", a njegovu nazočnost kod sklapanja dužničkoga ugovora prilično jasno čini se objašnjava 86. članak Statuta Skradina, grada koji se razvijao unutar vrlo sličnih tradicija i shvaćanja. Tu se, naime, "bukarija" s jedne strane određuje kao općinskoga dužnosnika i "vjerodostojnu" osobu koja takav status uživa samo za vrijeme obnašanja svoje službe, a s druge strane i kao osobu pred kojom se, zahvaljujući upravo statusu "vjerodostojnosti", sklapaju različiti poslovi. Sve pred njim na takav način sklopljene poslove, "bukarij" je, nakon prestanka svoje službe, bio dužan uz prisegu registrirati pisanom javnom ispravom.¹⁰¹ Iz svega jasno proizlazi uloga "bukarija" kao neke vrsti usmenoga "javnog bilježnika", upravo onakva uloga kakvu se može razabrati i u slučaju ugovora sklopljenoga 1267. između Dragana iz Knina i Trogirana Radoša Babića.

Za dalju raščlambu centraliziranja gospodarskih funkcija u Kninu, odnosno preciznije na tamošnjemu trgu, valja se opet vratiti dosada često izrečenome upozorenju glede nedostatka vrela. Odrjednene se konsekvence u svezi s tim upozorenjem mogu izvući već i iz svega onoga što je naprijed rečeno o pojavi i službi "bukarija". Naime, iz citiranoga 86. članka skradinskoga Statuta proizlazi kako je u vrijeme njegova redigiranja služba "usmenoga javnog bilježnika" na stanoviti način bila već anakronizam, što se očituje u činjenici da je "bukarij" kao "vjerodostojni" općinski dužnosnik na kraju svoje službe ipak morao sve svoje poslove prenijeti u medij *pisane riječi, javnu ispravu*. Takav se razvoj, sa sve većim naglaskom na pisanoj riječi, u Kninu

¹⁰⁰ SMILJANIĆ, o.c. 131.

¹⁰¹ Šime LJUBIĆ, *Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardonac, et civitatis et insulae Lesinae*, Zagreb 1882-3, 138: "quilibet de bucaris qui fuerit constitutus a comunitate debeat mutari quando curia mutatur ... et credatur ei tempore officii sui ... quilibet bucarius teneatur facere per sacramentum publicum instrumentum de placitis que erunt in tempore eius".

može smatrati još vjerojatnijim obzirom na potrebe za pisanim svjedočanstvom koje su se nametale zahvaljujući gospodarskome rastu, koji je ovdje bio zacijelo burniji no u Skradinu. Ovako postavljenu pretpostavku potvrđuju što izravno što neizravno mnoge činjenice, pri čemu svakako valja početi od toga da je gore spominjani primjer tužbe pokrenute u Trogiru povodom posla sklopljenoga u Kninu posljednji takav primjer što ga nude danas dostupna vrela.

Zapravo, vrela XIV. i XV. st. sačuvana u dalmatinskim gradovima naprosto ne registriraju gotovo nikakve oblike gospodarskoga života ili gospodarskih veza s Kninom, što kao pojava doista zahtijeva objašnjenje. To, pak, objašnjenje podrazumijeva kako su se u samome Kninu svakole institucije koje su bile u stanju kako stvarati potrebnu dokumentaciju kojom su se registrirali različiti oblici poslovanja, tako i razrješavati sporove i probleme koji su nastajali u tom poslovanju. Da je tomu doista i bilo tako jasno svjedoči jedna presuda što ju je 1493. u Splitu donio tadašnji duvanjski biskup i vikar splitskoga nadbiskupa, Vid de Ruschis. Presuda se odnosila na spor nastao oko prava izbora župnika kninske gradske župne crkve sv. Stjepana *extra muros*. Ono što iz sadržaja te presude jasno proizlazi, a važnosti čega je već davno bio svjestan i D. Farlati,¹⁰² svodi se na sljedeće činjenice:

- a/ kninska je općina uživala pravo izbora gradskoga župnika;
- b/ stanovništvo se Knina potkraj XV. st. dijelilo na jasno razdvojene kategorije "plemića" (*nobiles*), "pučana" (*plebs*) i ostalih "nižih" (*ceteri ordinis inferioris*);
- c/ iz redova "plemstva" su se regrutirale upravljačke strukture gradske općine (*judices ac primarii magistratus*);
- d/ organi općinske uprave su izdavali javne isprave i komunicirali pisanim dokumentima.

Organizacija općine koja je podrazumijevala ovakav sklop mogla je nastati i razvijati se samo i isključivo pod okriljem privilegija kakve je gradskoj općini mogao podijeliti jedino kralj.¹⁰³ Mogućnost, pak, uređenja unutarnjih odnosa samih gradjana, što je bilo preduvjet i ujedno dovelo do diferenciranja na gradsko "plemstvo", "puk" i "ostale", zapravo je ista ona vrst "autonomije" kakvu je među gradovima sjeverne Hrvatske uživao koliko se danas zna samo Zagreb.¹⁰⁴ S druge strane, dok se ne dodje do cjelovita teksta presude biskupa i vikara Vida de Ruschisa iz 1493. neće biti posve jasan rječnik koji se rabio za upravne strukture grada. Po onomu, naime, što je iz presude ekscerpirao Farlati, na čelu je gradske uprave stajao "sudac" a tu su upravu tvorili "prvaci magistrata",¹⁰⁵ što odgovara rječniku koji se rabi u slobodnim kraljevskim gradovima sjeverne Hrvatske, no to donekle

¹⁰² Usp. FARLATI, o.c. 296-7.

¹⁰³ U jednoj ispravi kralja Sigismunda iz veljače 1397. izričkom se Knin i Nin označuju kao "civitates nostre regales" (*Diplomatički zbornik* XVIII/1990, 190, 25. veljače 1397.). Za značenje takvoga izričaja usp. BEUC, o.c. 131.

¹⁰⁴ Usp. BEUC, o.c. 131.

¹⁰⁵ FARLATI, o.c. 297: "Ex illis (sc. nobilibus - op. M.A.) deligj solebant judices ac primarii magistratus".

stoji u suprotnosti s rječnikom u kojemu se pojavljuju gradski *nobiles* i *plebs*, kategorije znakovite za privilegirane kraljevske gradove u Dalmaciji. Bilo kako bilo, ovakvo raslojavanje društva i organizacija uprave podrazumijevali su izgradnju administrativnoga aparata, o čemu je bilo riječi još na samom početku, a što potvrđuju i Farlatijevi izvodi iz spomenute presude.¹⁰⁶

U takvome kontekstu ne iznenadjuje što se Kninjani u dalmatinskim gradovima, gdje je kako-tako očuvana dokumentacija lokalnih administracija, pojavljuju tijekom XIV. i XV. st. isključivo u poslovima ograničenim na gradske okvire. Tako se, primjerice, stanoviti Mihovil pok. Ratka Berković iz Knina pojavljuje 1415. u šibenskim dokumentima kao vlasnik kuće u tome gradu, na ime koje preko opunomoćenika uzima i kasnije isplaćuje zajam.¹⁰⁷ Što je, pak, Mihovil poduzimao s posudjenim novcem, odnosno čime se uopće bavio, ovakva vrst dokumentacije naprosto ne otkriva. Slično stvar izgleda i u primjeru Marka pok. Kranoja, podrijetlom iz Knina i stanovnika Zadra, koji 1377. u Zadru posjeduje trgovinu i dobija kredit od 200 dukata za trgovačko poslovanje zajedno sa svojim kompanjonom.¹⁰⁸ Je li Marko svoje trgovačke poslove usmjeravao i prema "starome kraju", što se inače čini vrlo realnom pretpostavkom, ne može se, dakako, utvrditi na temelju ovakve vrsti vrela. Bez izravnoga odgovora ostaje i pitanje zašto su u veljači 1388. trojica Kninjana, Ivan Radoslavić, Stanislav Radovanić i njegov sin Grgur, iznajmili od ser Simona pok. Kolana Begne jedan mlin u Zadru, i to do blagdana sv. Bartula.¹⁰⁹

U ovome posljednjem primjeru ipak se može, zahvaljujući precizno odredjenom domicilu sudionika i vezivanju posla uz blagdan sv. Bartula, naslutiti veza cijeloga pothvata sa samim Kninom. Naime, ranije već u nekoliko navrata spomenuto gospodarsko značenje toga blagdana, ili još preciznije sajma koji se na taj dan održavao oko katedrale na kninskome Kapitulju, jedna je od onih stvari koje se ipak dosta jasno zrcale u sačuvanim vrelima. Izričaji koji sklapanje odredjenih poslova izravno povezuju s tim sajmom ponavljaju se u splitskim bilježničkim spisima kroz tri godine, 1367., 1368. i 1369. Po prvi se puta kninski sajam spominje u ugovoru o stvaranju trgovačkoga društva sklopljenom 10. kolovoza 1367. između splitskih trgovaca Pet-

¹⁰⁶ Samo poradi usporedbe valja navesti kako je sredinom XV. st. gradski "cancelar" postojao čak i u Jajcu, gdje je izdavao javne isprave o dužničkim odnosima (3. listopada 1455. u Splitu se jedan dug isplaćuje "pro vno cirografo scripto manu Vladieh Pisich cancelario Jaize" - PAZd, S.A., kut. 11, sv. 25/2, fol. 28).

¹⁰⁷ PAZd, Š.N., sv. 3/II, sveš. a, fol. 44'-5, 6. ožujka 1415.; sveš. b, fol. 114'-5, 2. lipnja 1415.

¹⁰⁸ PAZd, S.Z.B., Petrus de Serçana, Busta II, fasc. 8, fol. 5'-6, 1. ožujka 1377. Posao je sklopljen "juxta stationem infrascriptorum Marci et Damiani", a u samome se dokumentu navodi "Marchus condam Cranoy de Tininio habitator Jadre".

¹⁰⁹ PAZd, S.Z.B., Petrus de Serçana, B. II, fasc. 27, fol. 24', 4. veljače 1388. Trojica navedenih "de Tinino" nisu imali status zadarskih "habitatora", a preuzeli su "molendinum ipsius Simoni positum ad riuum in districtu Jadre cum macinis ... hinc ad festum sancti Bartolomei de mense augusti proxime futuro".

ra Prvoševog i Martina pok. Martina Poračića. Sukladno uvjetima sklopljene pogodbe, Petar je kao kapital toga društva uložio novac i raznu trgovačku robu iz svoje trgovine u vrijednosti nekoliko stotina libara, a s tim su kapitalom kompanjoni trebali "ići na blagdan sv. Bartula u Knin i tamo trgovati i ugovarati poslove po običaju dobrih trgovaca". Eventualnu dobit ili gubitak koji bi proizašli iz toga pothvata kompanjoni su trebali dijeliti na pola, a ono što bi od robe eventualno ostalo neprodato Petar je trebao zadržati kao kapital.¹¹⁰

Drugi se puta sajam sv. Bartula spominje u jednoj splitskoj zadužnici zapisanoj 19. kolovoza 1368. Tom je prigodom splitski "habitor" Budoš Radaković očitovao kako je od Marina Vannisa dobio na kredit platna u vrijednosti 36 libara i 2 groša. Od toga se iznosa Budoš obvezao prvo isplatiti vrijednost onoga što proda na blagdan sv. Bartula, a ostatak do Božića ili prije, ako prije rasproda ostatak robe.¹¹¹ Konačno, treći dokument u kojemu se spominje kninski sv. Bartul jeste ugovor o stvaranju trgovačkoga društva, sklopljen 20. kolovoza 1369. u Splitu između Radovana Klementovog, Radića Ivanovića i Radovca Vukovića (svi iz Splita). U to je društvo Radovan uložio razne robe u vrijednosti 255 libara i 10 solida, s tim da sva trojica "trebaju ići s rečenom robom na blagdan sv. Bartolomeja ... u Knin kako bi tamo prodali robu", nakon čega su eventualnu dobit ili gubitak trebali podijeliti na tri ravna dijela, a onaj dio robe koji bi možda ostao neprodan Radovan je trebao zadržati kao dio uložena kapitala. Ugovor su zainteresirane strane poništile 27. kolovoza iste godine, u pri čemu se Radovan izjavio potpuno namirenim za svojih uloženi 255 libara.¹¹²

¹¹⁰ PAZd, S.A., sv. 6/1, fol. 37: "Petrus Peruosil et Martinus condam Martini Poracich de Spaletto ad inuicem contraserunt societatem in qua societate dictus Petrus posuit de sua statione ... gentas (poradi fizičkoga oštećenja knjige na ovome mjestu nije moguće pročitati točan iznos) libras paruorum in pecunia numerata et mercimonio promiserunt ire ad festum sancti Bartholomei de Tininio et ibidem mercari et negotiari ad vsum boni mercatoris et de lucro quod Deus dabit ex ipsis pecunia et mercimonio aut dampnum quod absit diuidere equaliter inter eos hoc acto inter eos quod quidquid mercimonium non posset vendere dictus Petrus tunc (debeat) reacipere pro illo precio quo fuit racionata in dicta societate".

¹¹¹ PAZd, S.A., sv. 6/2, fol. 118: "Budosius Radachouich habitator Spaleti ... fuit confessus ... se debere dare ... Marino Vannis triginta sex libras duos grossos ocaxione panni ab eo empti ... Quam vero quantitatem pecunie dictus Budosius ... promisit ... dare ... quidquid vendiderit de ipso panno in festo sancti Bartholi proxime venturo et restum hinc ad festum Nativitatís proxime venturo et ante si ante ipsum pannum vendiderit". O značenju pojma "habitor" usp. Tomislav RAUKAR, Cives, habitatores, forenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima, *Historijski zbornik* XXIX-XXX/1976-77.

¹¹² PAZd, S.A. Trojica navedenih "talem societatem inter se fecerunt quod dictus Radouanus posuit in dicta societate tot merces que valent libras 255 et 10 soldos, eo acto quod ipsi Radouanus, Radichius et Radouaz debent ire cum dictis mercibus ad festum sancti Bartholomei proxime uenturum in Teninum ad uendendum dictas merces, lucro et dampno dictorum trium videlicet culuslibet pro tertia parte et si merces non possint omnes uendere quod dictus Radouanus ipsas accipiat pro capitale". O poništenju

Kao i u slučaju cijelo stoljeće starijega trogirskog dokumenta iz 1267., čini se kako je u podrobniju raščlambu značenja ova tri splitska dokumenta najprikladnije krenuti preko onoga što se eventualno zna o osobama koje se u njima spominju. U tome pravcu, zahvaljujući činjenici da su splitski bilježnički spisi iz ovih godina relativno dobro sačuvani,¹¹³ nije bilo teško zaključiti kako su dvojica trgovaca koji su ulagali krupne svote u društva organizirana za trgovinu na sajmu sv. Bartula (Petar Prvošev i Radovan Klementov) zapravo vlasnici trgovačkih radnji u Splitu koji se, inače, nisu upuštali u poslove izvan samoga Splita. Zapravo, riječ je o pripadnicima uvjetno rečeno "srednjega trgovačkoga sloja", ljudima koji su od velikih poduzetnika uzimali novčane ili robne kredite, a onda u svojim trgovinama, koje se u našim dokumentima i izrijeком spominju, tako ili drugačije nabavljenu robu dalje preprodavali onim sitnijim trgovcima, mahom gradskim "habitorima", koji su redovito putovali u Hrvatsku i Bosnu.¹¹⁴ S druge strane, njihovi su kompanjoni u ovim društvima upravo ti sitniji trgovci što su stalno poslovali po Hrvatskoj i Bosni,¹¹⁵ a koji su ovakvim pothvatima, ulažući svoje iskustvo i poznavanje prilika i ljudi na izvangradske tržištu, osiguravali uspjeh.

Iz svega rečenog nije teško izvući zaključak kako se najkasnije 60-ih godina XIV. st. u Splitu znalo da sajam što se u Kninu održavao na blagdan sv. Bartula nudi izvrsne šanse za zaradu, i to takve da je upravo ta izgledna zarada ponukala na putovanje čak i one splitske trgovce koji su svoje poslove ograničavali na gradsko tržište.¹¹⁶ To je, s druge strane, i objašnjenje zašto se u spomenutim

ugovora govori dopisana rubna bilješka. Dokument u skraćenoj formi citira, kako je naprijed rečeno, RAUKAR, Komunalna društva ..., 166 bilj. 77 i 167.

¹¹³ RAUKAR, o.c. 165.

¹¹⁴ Tako je, primjerice, Petar Prvošev 3. kolovoza 1369. dobio od Splitsanina Stojka Travara kredit u iznosu od 500 libara "ad negotandum", koji je zapravo bio samo produžetak od ranije otvorene "kreditne linije" koju je Petar imao kod Stojka (PAZd, S.A., sv. 8/1, fol. 11). Šest dana kasnije, 9. kolovoza, Petar daje trojici trgovaca, Obradu Miloslaviću, Jurju Tolojeviću i Ozrinu Mihoviliću, 100 libara kako bi kupili i u Split donijele paklinu (*pegolam*), ili drugu trgovačku robu (PAZd, S.A., sv. 8/1, fol. 13'). Radovan je Klementov, pak, 27. srpnja iste 1369. dvojici splitskih trgovaca, Veselku Dragoslaviću i Cvitku Pomeniću, dao kredit u iznosu od 74 libre, s rokom vraćanja od dva mjeseca (PAZd, S.A., sv. 8/1, fol. 8'). Svi su ovi poslovi, inače, vremenski vezani uz pripreme za odlazak na sajam sv. Bartula, o čemu će još biti riječi, dok su slične transakcije još brojnije u doba godine koje prethodi splitskome sajmu sv. Duje. O tomu, pak, opširnije nekom drugom prigodom.

¹¹⁵ Tako Radić Ivanović, zajedno sa još dvojicom svojih kompanjona, 15. lipnja 1367. uzima na kredit kod splitskoga trgovca Rade Kuzme različite robe u vrijednosti 135 libara, uz rok isplate od tri mjeseca (PAZd, S.A., sv. 6/1, fol. 25').

¹¹⁶ Što se pod tim moglo podrazumijevati u Splitu dade se naslutiti iz ugovora sklopljenoga 20. svibnja 1367. između Ivaniša Lukojevića i Kreste Kuzme Dročinića. Po ugovoru je Ivaniš dobio "ad lucrandum et negotandum" 50 dukata, pod uvjetom "quod non possit ire ad aliquum viagium cum ipsis ducatis ad mercandum extra civitatem Spaleti sine licentia nisi solummodo Cetinam vel Soltam" (PAZd, S.A., sv. 6/1, fol. 18).

ugovorima o stvaranju društava jasno ograničava rok njihova trajanja, ali i jedini primjer da je neki od sajмова što su se održavali u zaledju dalmatinskih gradova, a kakvih je zacijelo bilo jako mnogo, uopće zabilježen u sačuvanim vrelima. No, jasno je kako na sajam sv. Bartula nisu odlazili samo oni trgovci za koje se u instrumentima koji registriraju njihove poslove to izrijekom navodi. U sklop priprema za taj sajam slobodno se mogu uvrstiti svi kreditni aranžmani različitih formi sklopljeni u Splitu tijekom mjesec i pol dana između 7. srpnja i 20. kolovoza. U dvije godine, za koje su kako je rečeno notarske imbrevijature relativno dobro sačuvane, tijekom je toga razdoblja sklopljen doista znatan broj kreditnih ugovora. Tako je 1368. od ukupno 48 zadužnica registriranih od siječnja do listopada, njih 8 otpadalo na poslove sklopljene između 7. srpnja i 19. kolovoza, a 1369. od ukupno 81 zadužnice nastalih od siječnja do prosinca njih 10 je registrirano između 24. srpnja i 20. kolovoza.¹¹⁷

Uzme li se pri tomu u obzir kako su se ovakvi poslovi sklapali unutar specifičnih ciklusa što ih je određivao ritam gospodarskoga života zaledja,¹¹⁸ postaje jasno kako je upravo kninski sajam sv. Bartula predstavljao jednu od ključnih točaka, vjerojatno čak i najvažniji pojedinačni "dogadjaj" na širokom prostoru zaledja dalmatinskih gradova druge polovice XIV. st. Čime se, pak, trgovalo na sajmu sv. Bartula nije teško naslutiti iz već spomenutih kreditnih ugovora. Najčešće su u tim ugovorima izrijekom navodi kako su dužnici u Splitu podigli različite vrste tkanina označene općim nazivom (*panni*), odnosno različitu trgovačku robu takodjer označenu skupnim nazivom "mrčarije" (*merçaria, mercimonia*).¹¹⁹ Uz to, u Knin se putovalo i s gotovinom, koja se takodjer spominje u dokumentima, ponekad s izričitim nalogom za kupovinu određene robe, kao što je u jednome od gore citiranih ugovora naznačeno za paklinu. Konačno, u ovakvim su oblicima poslovanja i na samome sajmu sv. Bartolomeja posve sigurno sudjelovali i trgovci iz zaledja, no takva su njihove aktivnosti poznate samo

¹¹⁷ Relevantnu je dokumentaciju o splitskoj kreditnoj trgovini obradio RAUKAR, o.c. 164-5. Da su se, pak, akteri kreditnih ugovora što su se sklapali tijekom srpnja i kolovoza ravnali upravo po kalendaru koji je podrazumijevao odlazak i na sajam u Kninu jasno proizlazi iz predviđenih rokova vraćanja kredita. Tako je, primjerice, ugovor sklopljen 7. srpnja 1368. predviđao vraćanje kredita u roku od dva mjeseca (PAZd, S.A., sv. 6/2, fol. 111'), dakle upravo tako da je omogućavao i posjet sajmu.

¹¹⁸ O tom ritmu, ili još preciznije o jednom njegovu aspektu, usp. ANČIĆ, Gospodarski aspekti ..., 86-7.

¹¹⁹ Tako su 19. kolovoza 1367., istoga dana kada je sklopljeno jedno od društava za koje se izrijekom navodi kako će poslovati samo na sajmu sv. Bartula, u Splitu Obrad Miloslavić, Vukac Optoloević, Ivaniš Jamomet, Matej Petrović i Filip Serkobilčić podigli od Rade Kuzme kredit od 52 dukata "ocaxione merçarie ab ipso (sc. Rade - op. M.A.) empte". Istom je prigodom, međjutim, sam Rade, zajedno s Klaxcem Dragoševićem, dobio kredit od Dmine Musatla u iznosu od 40 dukata i to "ocaxione panni ab ipso (sc. Dmine - op. M.A.) emptu". Ovaj je drugi ugovor o kreditu poništen rubnom bilješkom s nadnevkom "die XXVII august", što jasno govori da se posao i ovdje ograničavao samo na odlazak u Knin (PAZd, S.A., sv. 6/1, fol 36').

ukoliko su bili povezani s poduzetnicima iz dalmatinskih gradova, kakav je slučaj bio, primjerice, s cetinskim Vlahom Šmiljom Kopusićem, koji je i inače bio vezan uz splitske kreditore.¹²⁰

No, ako je sve gore rečeno posve sigurno vrijedilo za cijelu drugu polovicu XIV. st., pitanje je li ista situacija vladala i kasnije, tijekom XV. st., ostaje ipak bez preciznoga i sigurnog odgovora. Prije svega, posljednje godine XIV. st. i prva desetljeća XV. st. jesu vrijeme političkoga vrenja i velikih borbi u zaledju dalmatinskih gradova, što u dobroj mjeri presijeca glavne pravce trgovinske razmjene između gradova Dalmacije i svijeta zaledja.¹²¹ Nakon kavog-takvog sredjivanja unutarnjih prilika i uredjenja novih odnosa koje nosi uspostava mletačke vlasti u gradovima, sredinom XV. st. sve akutnijom postaje "turska opasnost" a "strah od Turaka" (*metus Turcarum*) postaje bitnim ograničavajućim čimbenikom svih ljudskih aktivnosti. K tomu, u XV. st., nakon nestanka jedinstvene vrhovne vlasti, gubi se globalno značenje dokumentacije koja nastaje u gradovima, a sve veću važnost pridobija i privatna dokumentacija kojom se registrira najveći dio poslovnih pothvata i transakcija, i to upravo onakvih kakvi su oni ovdje razglabani.

Sve to u dobroj mjeri s jedne strane zamagljuje sliku procesa koji su ovdje predmet raščlambe, dok s druge strane otvara i čini privlačnima nove komunikacijske pravce. Rijetki dokumenti ipak daju naslutiti kako se na kninskoj Kapitulju i dalje odvija gospodarska aktivnost koja još uvijek privlači trgovce iz dalmatinskih gradova. Vjerojatno upravo zahvaljujući tomu kninski kanonici stupaju u kontakt s jednim od najpoznatijih zadarskih trgovaca svoga doba, Ivanom pok. Ostoje, koji stječe njihovo povjerenje u tolikoj mjeri da ga 1420. izabiru i imenuju svojim opunomoćenikom.¹²² Da se, pak, na komunikacijskom pravcu koji gradove Dalmacije povezuje s Kninom i preko njega s daljnim zaledjem i dalje trguje, otkriva tek poneki nalog za pljenidbu stvari osoba okrivljenih za počinjenu pljačku (usljed razdvajanja administrativnih nadležnosti smisao gubi čak i podizanje tužbi u gradovima povodom slučajeva pljačke). Takav nalog izdaje u rujnu 1469. splitski knez, a okolnosti izdavanja toga naloga, naime činjenica da stvar pokreće udovica oštećenika a da je glavni krivac, nekadašnji

¹²⁰ "Smill Kopusich Vlachus comitis Fstini" obično je u lipnju uzimao tkanine. "mračartje" i srebro na kredit, obvezujući se da će kao protuvrijednost podignutoga kredita isporučiti kastrate (PAZd. S.A., sv. 6/2. fol. 106. 9. lipnja 1369.; sv. 7/4. fol. 2'. 28. lipnja 1369.). No, Šmilj je, također, i 20. kolovoza 1368., dakle u dane kada su posljednji trgovci kretali u Knin, od Jeremije Ivanovoga dobio na kredit 91 dukat "ocaxone panni", s obvezom da kredit vrati u roku od dva mjeseca (PAZd. S.A., sv. 6/2. fol. 118').

¹²¹ Ta se nova situacija jasno zrcali u jednome splitskom dokumentu od 16. kolovoza 1412., u kojemu se spominje "carastia (!) magna rerum commestabilium que quidem vbiqve viget ad presens" (PAZd. S.A., sv. 16/1. fol. 66'), što je očigledna posljedica prekida trgovine sa zaledjem.

¹²² JAKŠIĆ, o.c. 120.

strmički kaštelan, u trenutku izdavanja naloga već pokojni,¹²³ jasno govore o svim poteškoćama koje za povijesnu raščlambu predstavlja ovakva, nažalost i jedina sačuvana vrst vrela.

No, ako je već narav sačuvanoga fonda vrela takva da je vrlo teško utvrditi u kojoj je mjeri Knin tijekom XV. st. zadržao svoje gospodarske funkcije i značenje u odnosu na dalmatinske gradove, ipak je iz toga istog fonda vrela moguće dosta jasno razaznati kako je negdje početkom toga stoljeća po svemu sudeći bila definitivno izgrađena prstenasta mreža neagrarnih naselja kojoj je Knin postao središtem. U pretežitijoj su većini ta naselja nastajala kao podgradja istih onih utvrda za koje je naprijed rečeno kako su strategijski bile povezane s kninskom utvrdom kao središnjim elementom obrambenoga sustava, te su njihova imena proste izvedenice imena kaštela kojemu je u latinskoj verziji dodan prefiks "sub", odnosno u hrvatskoj verziji prefiks "pod". Takva su naselja, primjerice, *Podstrimičchi*,¹²⁴ *Poduisuch*,¹²⁵ *sub Zuonigrad*,¹²⁶ *sub Camicaç*,¹²⁷ dok je primjer Brečeva, gdje je naselje zadržalo isto ime kao i utvrda,¹²⁸ u tom pravcu pravi izuzetak. Život ovih naselja ostaje nažalost danas gotovo posve nepoznat, a njihova imena u sačuvana vrela ulaze uglavnom u slučaju kada njihovi stanovnici dodju obaviti kakav posao u dalmatinskome gradu. Poradi već istaknute razdvojenosti administrativnih jurisdikcija između dalmatinskih gradova i svijeta zaledja, ti se poslovi registriraju samo u onim elementima koji su mogli biti interesantni za buduće odnose unutar granica gradskih distrikta.

Pa ipak, čak i iza ovakve koprene nerazgovjetnih navoda i nepovezanih činjenica dade se ponešto naslutiti. Prije svega, sva su ta naselja, kako to proizlazi iz forme njihovih imena, početkom XV. st. otvorena, odnosno naselja bez zaštitne opne zida ili palisade. Dobijaju li neka od njih eventualno tijekom toga stoljeća, odnosno u drugoj

¹²³ Splitski knez izdaje nalog nakon što se pred njim pojavila "honesta vidua Elena relicta Petri Ostoich de Spaletto" tvrdeći "quod condam comes Petrus Sargurich castellanus Starmičchy ... cum Juraj et Iuaniss suis fratribus derobasset tantum olei et alliarum mercantiarum dicti Petri quod ascenderent dicte res derobate ad summam centum et viginti ducatorum auri et ultra". Jelena je u međuvremenu doznala da su "certe res et bona dictorum fratrum et heredum suorum videlicet comitis Pauli Sargurich et sue barbane depositate hic Spaleti" te je od kneza zahtijevala izdavanje naloga za pljenidbu, što je ovaj i prihvatio te nalog i izdao (PAZd, S.A., sv. 28/1, fol. 11-1', 21. kolovoza 1469.).

¹²⁴ PAZd, Š.N., sv. 3/II, sveš. g, fol. fol. 35'-6, 3. ožujka 1419.

¹²⁵ PAZd, S.Z.B., Johannes Casulis, B. II, fasc. III, fol. 108, 12. travnja 1445. Popis utvrda na granici prema Bosni iz 1463. grad "Vissuch" smješta u Unac (usp. ovdje bilj. 36), dok se u upravo citiranom zadarskom dokumentu Podvisuč definira kao "villa", a za stanovnicu te "ville" se navodi da je "de Corbaulta de villa Poduisuch".

¹²⁶ Kao bilj. 124.

¹²⁷ PAZd, Š.N., sv. 3/II, sveš. d, fol. 74, 19. travnja 1415.

¹²⁸ PAZd, Š.N., sv. 3/I, sveš. I, fol. 58'; sv. 3/II, sveš. m, fol. 57, 6. ožujka 1424. O istoimenoj utvrdi usp. Stjepan GUNJAČA, Ubikacija srednjovjekovnog kastruma Brečevo, *Rad JAZU* 311/1957.

njegovoj polovici usljed narasle "turske opasnosti", zaštitu u obliku podizanja drvenoga ili čak kamenoga zida nije lako utvrditi. S druge je strane postanak tih naselja najlakše povezati s koncentracijom obrambenih funkcija u već postojećim utverdama, odnosno s položajem, u pravilu, na važnijem komunikacijskom pravcu. Koncentracija profesionalnih vojnika, do koje definitivno dolazi nakon reformi provedenih kraljevskom voljom sredinom XIV., neminovno vodi ka rastu potreba za pomoćnom radnom snagom i ujedno samim povećanjem broja potrošača traži intenziviranje prikupljanja proizvoda agrarnoga okruženja.

Takav se razvojni trend uočava u već često citiranoj ispravi o rezultatima istrage provedene povodom otimačine dobara kninskoga biskupa.¹²⁹ Isprava pokazuje kako su se na svakome pojedinom posjedu prikupljali agrarni proizvodi što su biskupu pripadali na ime desetine, te nije teško pretpostaviti isti postupak i za onaj dio koji je pripadao posadi utvrde kao svojevrsnom feudalnom gospodaru. To je tim jasnije što su sve pljenidbe biskupovih dobara provedene po različitim dužnosnicima pojedinih kaštela, koji na posjedima posve sigurno nisu boravili samo radi preuzimanja biskupovih plodina. S druge strane, svojevrsnu koncentraciju potrošača, u vrijeme kada obrana od Turaka traži sve veći broj vojnika jasno ilustrira ranije citirani navod po kojemu je splitskoga trgovca Petra Ostojića opljačkao strmički kaštelan s kojim su bila i njegova dva brata. Sve je ovo pogodovalo intenziviranju i ubrzanju već postojećih tokova razmjene, u kojoj će, kao što je gore pokazano, kninski sajam sv. Bartula preuzeti jednu od najvažnijih uloga. No, ovakvo je ubrzanje razvoja istodobno podrazumijevalo i porast važnosti i značenja cijeloga niza manjih žarišta gospodarskoga života preko kojih su se s jedne strane prikupljali raznovrsni agrarni proizvodi (plodine, stoka, med, vosak, paklina i sl.), i s druge strane distribuirali gotovi proizvodi specijaliziranih obrtnika ili robe koje su dolazile s udaljenih tržišta (tkanine, "mrčarije", nakit, ulje i sl.). Tu funkciju prikupljačkih i distributivnih središta "nižega reda" preuzimaju upravo navedena podgradja, koja kroz sačuvanu dokumentaciju pokazuju jasne znake živosti i privlačnosti, odnosno fluktuacije pučanstva.¹³⁰

V.

Nakon svega što je rečeno o koncentraciji različitih društvenih funkcija na širem području Knina u razdoblju od sredine XII. do kraja XV. st. valja, u okviru zaključnih razglabanja, promotriti kako je to

¹²⁹ Usp. KATIĆ, o.c. 4-6.

¹³⁰ Privlačnost takvih naselja ilustrira primjer stanovitoga Domca Striganića za kojega se 1424. navodi da je "de Dobrichichi districtus Sibenici nunc habitator in Brečuo comitatus comitis Johannis Cetine" (PAZd, Š.N., sv. 3/II, sveš. m. fol. 57. 6. ožujka 1424.). Fluktuacija, pak, pučanstva zrcali se u slučaju stanovitoga Jurice pok. Miste, čije se podrjetlo i trenutačni domicil 1419. u sličnoj formulaciji ovako definiraju: "de Podstrmlčehi nunc vero habitator sub Zuonigrad", pri čemu valja dodati kako isti dokument otkriva da je Jurica imao i sestru nastanjenu u Šibeniku (kao bilj. 124).

utjecalo na razvoj same kninske naseobinske aglomeracije. Pri tomu valja poći od onoga što se može utvrditi glede demografskoga stanja i eventualnih gibanja na gravitacijskom području Knina. Dakako, s vrelima koja nam stoje na raspolaganju teško je očekivati da bi se nešto preciznije uopće moglo reći o broju pučanstva na gradskome području. No, ako se već ne može govoriti o egzaktnim brojevima, ili bar egzaktnim pokazateljima, ipak se neki zaključci o dinamici i općim trendovima mogu naslutiti iz neizravnih pokazatelja.

Jednim od takvih pokazatelja mogu se smatrati promjene površine naseljenoga gradskog područja - bilo da je riječ o širenju, kontrakciji ili stagnaciji, svako je od tih stanja u izravnoj ovisnosti o demografskim gibanjima. Na svu sreću, danas se sa dosta sigurnosti može naslutiti kako se, bar od sredine XIV. st., naseljeno područje Knina širilo. U tome se pravcu valja prisjetiti onoga što je naprijed rečeno glede stanja obrambenih instalacija u samoj sredini XIV. st., točnije 1345., kada je grad podsjedao ban Nikola. Tada su Knin tvorile dvije jasne cjeline - kameni kaštel i gradsko područje ograđeno drvenim zidom.¹³¹ No, u ispravi splitskoga kaptola iz 1368. izriječno se navodi kninsko "podgradje" (*suburbium*) u kojemu su takodjer bila oduzeta neka biskupova dobra.¹³² Ta pojava "podgradja", pojma kojim se uvijek i neizostavno označuju otvorena, odnosno naselja koja nemaju "zaštitnu opnu" drvenog ili kamenog zida, siguran je znak da se nakon smirivanja političkih prilika 50-ih godina XIV. st. gradski prostor počeo širiti novim gradnjama izvan onih okvira koje je 1345. odredjivao drveni ograđni i obrambeni zid. Pravac je toga širenja manje-više jasan i on se pružao uzduž i ispod komunikacije koja je spajala ulaz u stariji ograđeni prostor "grada" (Loredanova kapija) i most preko Krke (tzv. Atlagića most).¹³³

Ovakvo tumačenje pojave "podgradja" u dokumentu iz 1368. nalazi svoju izravnu potvrdu u jednoj ispravi iz 1389., koju su izdali Stanoje Jelašić, tada "službenik" bosanskoga kralja Tvrtka I. u Hrvatskoj, i Budislav, tadašnji kninski kaštelan.¹³⁴ Iz dokument jasno

¹³¹ Vidi ovdje bilj. 32.

¹³² KATIĆ, o.c. 5: "sub dicto castro Tinino, hoc est in eius suburbio".

¹³³ Usp. JAKŠIĆ, Prilozi urbanizmu ..., 126.

¹³⁴ Isprava je sačuvana u formi kratkoga regesta, inseriranog s još tri dokumenta u ispravu bosanskoga kralja Dabiše iz 1392., koja je sa svoje strane sačuvana u prijepisima načinjenim 1569. u Senju i 1599. u Dubrovniku (Povijesni arhiv Dubrovnik, Diversa de foris VII. 33-7). Na dubrovački je prijepis upozorio Bogumil HRABAK, Tradicija o srednjovjekovnoj Bosni u Dubrovniku XV i XVI veka, *Izdanja muzeja grada Zenice* III - *Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"*, 347 i 352 bilj. 34, tvrdeći jednostavno kako je riječ o krivotvorinama. Hrabakova je tvrdnja neodrživa nakon što se isprava pozornije pročita a njezin sadržaj stavi u kontekst onoga što se zna o vremenu na koje se dokumenti odnose. Ovdje ću se ograničiti samo na to da reproduciram spomenuti regist koji se odnosi na Knin, a nalazi na fol. 34: "alliam (sc. litteram - op. M.A.) quondam Stane Jellaschich tunc bone memorie domini Stephani Tuartco regis, fratris et predecessoris nostri immediati, officialis in partibus illis et Budislai castellani sui Tininiensis etiam super donatione cuiusdam terre

proizlazi kako se u kninsko "podgradje" ubrajalo i močvarno područje podno brda Spasa, koje je do toga doba već bilo predmetom melioracijskih radova, pa su stoga tu krajem XIV. st. bili zasadjeni vinogradi. Meloracijske radove i zahvate na tome prostoru, između podnožja Spasa i Kapitula gdje je i prema vjernom crtežu Paganija početkom XVI. st. još uvijek postojala "močvara" (fiumara), nedvojbeno potvrđuje i pojava toponima "Badanj". Na mjestu "Badanj", što se inače semantički vezuje upravo uz kanale,¹³⁵ kakvi su kopani kod isušivanja močvarnih terena, sada je bio zasadjen vinograd uz koji se odmah nadovezivala "močvara" (*palus*). Konačno, jasno fizičko i vizualno razdvajanje "Knina" i "podgradja" kod suvremenika potvrđuje i jedan unesak u šibensku bilježničku knjigu iz 1423., u kojemu je kod određivanja domicila jedne od stranaka bilježnik prvotno upisao "*de sub Tininio*" da bi naknadno prekrizio ono "*sub*", ostavljajući tako samo oznaku "*de Tininio*".¹³⁶

No, tu nije kraj priče o širenju kninskoga "gradskog" područja. Naime, najvjerojatnije potkraj XV. st. u vrijeme kada opasnost od Turaka doista postaje akutna, "podgradje", koje je nastalo nakon 1345., izgradnjom je novoga zida inkorporirano u "grad" a tu konačnu situaciju registriraju kasniji nacrti. Iz svega izloženog jasno se može izvući kronološka slika prostornoga širenja "gradskog" naselja ispod kninske utvrde, u kojoj bi bitna razdjelnica bila 1345., kao vrijeme nakon kojega definitivno dolazi do znatnijega širenja naselja, preko granice koja je uspostavljena izgradnjom obrambenih instalacija do 1345. Za raščlambu demografskih gibanja takav zaključak ima značenje utoliko što ukazuje na rast broja pučanstva u gradu nakon te kronološke razdjelnice, što se jasno poklapa sa zaključcima, izvedenim iz ranijega izlaganja, po kojima je u drugoj polovici XIV. st. znatno narasla gospodarska važnost cijeloga naseobinskoga kompleksa, uključujući i područje Kapitula s katedralom. Takav demografski razvojni trend korespondira s onim što se zna o suvremenim demografskim trendovima u obližnjim dalmatinskim gradovima,¹³⁷ o čemu će svakako valjati povesti dostatno računa u svim daljim raščlambama.

*

Razloživši, u mjeri u kojoj je to bilo moguće, demografske i dijelom prostorne okvire razvoja, valja na kraju sumirati sve što je na prethodnim stranicama rečeno. Dakako, prva stvar na koju valja upozoriti, a o kojoj je već u nekoliko navrata bilo riječi, jeste da se srednjovjekovni Knin, poput većine ostalih suvremenih europskih grado-

in suburbio Tininiense juxta confines Infrascriptos: a parte australi iuxta uineam Badanam; a parte orientali iuxta paludem et a parte boree iuxta uineam Lutie site, anno domini 1389".

¹³⁵ Usp. Vladimir MAŽURANIĆ, *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik* I, Zagreb 1975², 12 s.v. "badanj".

¹³⁶ PAZd, Š. N., sv. 3/II, sveš. k. fol. 127^v, 19. rujna 1423.

¹³⁷ Usp. RAUKAR, *Komunalna društva* ..., 158.

va, mora promatrati kao organsku cjelinu različitih naseobinskih i jurisdikcijskih kompleksa - kaštela Knina i Laba, ogradjenoga i neogradjenog naselja ispod oba kaštela, crkvenoga kompleksa na Kapitulu, pa čak i seoskih naselja u neposrednoj okolici.¹³⁸ Cijeli, pak, taj naseobinski kompleks svoj razvoj i očigledni uspon u razdoblju razvijena i kasnog Srednjeg vijeka duuguje izvanrednom položaju na raskrižju prometnih pravaca što povezuju jadransku obalu i duboki prostor njezina zaledja. Upravo je, naime, taj položaj pogodovao koncentraciji različitih društvenih funkcija širega gravitacijskog područja, od onih obrambenih, odnosno funkcija vojnoga nadzora prostora, preko administrativno-upavnih, vjerskih, do funkcije gospodarskoga žarišta.

Takva je koncentracija funkcija s jedne strane vodila ka ustrojavanju međusobno razdvojenih i različitih jurisdikcijskih područja (kašteli i okolna seoska naselja kao uporišta i predmet kraljevske i povremeno vlasti feudalnih velikaša; naselje na padinama Spasa kao gotovo sigurni nositelj "sloboština i privilegija" dobijenih od kralja; katedralni kompleks na Kapitulu pod jurisdikcijom biskupa i kaptola) na uskome prostoru. S druge je strane, međutim, ta ista koncentracija privlačila nove stanovnike i rezultirala demografskim usponom. U konačnici je sve to od Knina napravilo istinsko središte južne Hrvatske, grad koji se po svome značenju, položaju i razvoju može mjeriti i uspoređivati, ostavimo li po strani specifična gradska središta na Jadranskoj obali, samo sa srednjovjekovnim Zagrebom.¹³⁹

Problemi su za Knin započeli onoga trenutka kada je početkom XV. st., nakon što je Dalmacija prešla pod vlast Mletačke republike, razbijen jedinstveni administrativno-upravni okvir kakav je, uz kraće prekide, postojao još od XI. st. No, dok posljedice takvog razvoja još uvijek nisu bitno remetile normalno zajedničko funkcioniranje primorskoga i pojasa zaledja, pojava i sve teži pritisak čestih turskih pljačkaških eskurzija kroz XV. st. počeli su ugrožavati temeljne odrednice dotadašnjega razvoja. Potrebe obrane (sve veći broj profesionalnih vojnika; ogromni troškovi i napor utvrđivanja; itd.) i hipetrofija vojničkih funkcija, osobito nakon turskih osvajačkih uspjeha u drugoj polovici XV. st., postaju pretežak teret za cijelo društvo, što u kombinaciji s poremećajem uhodanih gospodarskih tokova potkraj XV. st. već počinje pokazivati destruktivne učinke.

Konačni pad pod Osmanlijsku vlast i usijecanje dubokih granica dvaju velikih uljudbenih sustava perpetuirat će stanje hipertrofije vojničkih funkcija i time odrediti sudbinu Knina u sljedećim stoljećima. Ono što se može smatrati rezultatom takvoga razvoja svakako ponajbo-

¹³⁸ Da su tako postupali i suvremenici dokazuje način na koji je 1432. prostorno određen smještaj sela Vrbnik (villa Varnich de sub Tininio - PAZd, Š.N., sv. 3/I, sveš. n, fol. 113, 17. studenoga 1432.). Na isti je način, "sub Tininio", određen i položaj kninske katedrale (vidi ovdje bilj. 61).

¹³⁹ Ovdje valja upozoriti na činjenicu da je u svakome dalmatinskom gradu, kamo su se tijekom XIV. i XV. st. slijevali migracijski valovi iz zaledja, bilo više migranata iz Zagreba no iz Knina, što kod eventualne usporedbe svakako valja držati na umu.

lje zrcali usporedba današnje situacije Knina i Zagreba, koja čak i laiku govori sama za sebe.

*Mladen Ančić: KNIN IN THE HIGH AND LATE
MIDDLE AGES*

Summary

By examining the urbane and social development of Knin from the middle of the 12th to the end of the 15th century, the author points out that no single document was preserved *in situ* for the many institutions which had been active in this town in the above mentioned period. Furthermore, he puts the urbane and social development of this agglomeration in the context of the vital social functions' centralization and concentration in the broader surrounding of the town, yet still in the tract of town. Collected data illustrate how military, administrative, ecclesiastical and economic functions of almost the entire medieval Croatian kingdom (*regnum Croacie*) were gradually concentrating in Knin during the 13th and 14th century. Such a process consequently led to the establishment of different and separate jurisdictions within the organic unity of this urban milieu. In the concluding discussion, the author again emphasizes how the changed social context was influencing the decadence of urbane elements and functions from the 16th century on, while exclusively putting the military function of the match fortress in the foreground.